

El segle V aC

L'Edat d'Or de la Grècia clàssica

Xavier Espluga Corbalàn
Gemma Fortea Doménech

P09/04511/00403

Universitat Oberta
de Catalunya

www.uoc.edu

Índex

Introducció	5
Objectius	7
1. Els fets i els homes	9
1.1. La fi de la tirania dels Pisistràtides a Atenes (510/509 aC)	9
1.2. Les Guerres Mèdiques (499-449 aC)	10
1.2.1. La revolta jònica (499-494 aC)	11
1.2.2. El fracàs de la primera expedició persa (493-492 aC)	11
1.2.3. La Primera Guerra Mèdica (490 aC)	12
1.2.4. La Segona Guerra Mèdica (480-479 aC)	13
1.3. La Pentecontècia (479-432 aC)	15
1.4. La Guerra del Peloponnès (431-404 aC)	19
1.5. De la supremacia espartana a l'hora de Tebes (404-371 aC)	22
1.6. L'Occident colonial	24
2. Societat i política a la Grècia clàssica	26
2.1. Els ciutadans i els altres	26
2.1.1. Un club per a homes	26
2.1.2. Les dones i el gineceu	27
2.1.3. El metec	28
2.1.4. Els dependents i els esclaus	28
2.2. Les institucions polítiques	29
2.2.1. L'assemblea general del poble	29
2.2.2. <i>Boulé</i> i <i>gerousía</i>	30
2.2.3. Els magistrats	31
2.3. La <i>demokratía</i> atenenca	31
3. L'experiència religiosa de la polis clàssica	35
3.1. El culte	35
3.1.1. La purificació	36
3.1.2. La pregària	36
3.1.3. L'ofrena	37
3.1.4. El sacrifici	38
3.1.5. El banquet sagrat	39
3.1.6. La processó	39
3.2. Calendari i festes	40
3.3. Alguns cultes particulars	43
3.3.1. Els cultes místics	44
3.3.2. El culte a Dionís	45
3.3.3. Asclepi, el déu guaridor	46

4. El teatre: educació per a la ciutadania.....	48
4.1. L'origen de la tragèdia	48
4.2. La representació	49
4.3. L'estructura de la tragèdia	50
4.4. Temàtica i conflicte a la tragèdia	51
4.4.1. Èsquil	52
4.4.2. Sòfocles	53
4.4.3. Eurípides	55
4.5. La comèdia: Aristòfanes	56
4.6. Localisme i universalisme del teatre grec	59
5. Formes de la vida literària.....	61
5.1. Píndar: la veu olímpica	61
5.2. Heròdot: el pare de la història	62
5.3. Tucídides: la reflexió històrica	64
5.4. Xenofont: un atenenc a la cort d'Esparta	66
5.5. La teoria política	67
5.5.1. El <i>lógos tripolitikós</i> d'Heròdot	68
5.5.2. El govern del primer ciutadà de Tucídides	69
5.5.3. Crítiques a la <i>demokratía</i>	70
6. La força del <i>lógos</i>.....	73
6.1. La continuïtat de l'escola jònica	73
6.2. El pitagorisme i el pensament de les colònies d'Occident	74
6.3. L'escola eleàtica	76
6.4. <i>Phýsis</i> i <i>nómos</i>	77
6.5. L'activitat dels sofistes	77
6.6. Sòcrates i els cercles socràtics	78
6.7. La <i>paidéia</i> grega: model d'educació cívica	81
6.7.1. L'ampliació de l'educació	81
6.7.2. L'educació de les dones	83
6.7.3. L'aportació dels sofistes	84
7. Atenes: història d'una ciutat.....	86
7.1. La reconstrucció d'Atenes	86
7.2. El programa de Pèricles	88
7.2.1. El nou Partenó	90
7.2.2. Els Propileus de Mnèsicles	93
7.3. Les últimes grans actuacions a l'Acròpolis	93
Resum.....	96
Bibliografia.....	99

Introducció

En aquest capítol, titulat "El segle v aC", hom se centra en l'estudi del període més crucial i determinant de la història del món grec. Per això mateix, s'ha subtitulat "L'Edat d'Or de la Grècia clàssica".

Hom pren en consideració, doncs, aquest període cronològic, tot començant amb la instauració de la democràcia a Atenes, tradicionalment fixada en el 510/509 aC. El punt final sobrepasa el canvi de centúria, ja que, per raons de continuïtat històrica, el capítol es fa arribar fins a la batalla de Leuctra (371 aC), que marca la fi de l'hegemonia espartana i l'inici d'una nova fase de la història de Grècia.

Des del punt de vista històric, aquest segle es caracteritza per dos grans conflictes bèl·lics: les guerres contra els perses i la Guerra del Peloponnès entre Atenes i Esparta. Les vicissituds bèl·liques marquen, doncs, l'inici i la fi d'aquest capítol. Parafrasejant una idea de Werner Jäger, l'alba i el crepuscle del segle v aC estan tenyits de sang.

El primer capítol de l'obra, doncs, es dedica a l'anàlisi dels **esdeveniments històrics**. Seguidament s'hi analitzen la societat i les principals institucions polítiques, centrant-se en Atenes, que sempre és la ciutat que ha produït més documentació.

A continuació, es complementa l'**anàlisi de la religió grega** iniciada en els apartats anteriors. A diferència del que s'ha fet fins ara, en aquest capítol hom se centra en la descripció de les principals manifestacions i formes del culte. Novament, és Atenes la que ens ofereix la millor documentació sobre festes, processos i cultes.

Atesos els seus vincles amb el món de la religió, s'ha volgut complementar amb l'**estudi del teatre (tragèdia i comèdia)**, una manifestació cultural que tenia lloc durant les festes en honor de Dionís. No cal dir que els autors tràgics –Èsquil, Sòfocles, Eurípides– i còmics –Aristòfanes– són autors de dimensió universal i atemporal. Els seus personatges –les Antígones, els Èdips, les Electres, els Hipòlits– encara trepitgen amb la dignitat pròpia del mite les escenes dels nostres teatres. Les preocupacions d'aquests herois encara són les nostres i gràcies a Heròdot i a Èsquil tots podem ser encara "soldats de Salamina".

Els capítols següents aborden l'estudi de la resta de les **manifestacions literàries gregues**, en què destaquen amb nom propi les obres d'alguns dels historiadors més importants de la història de la humanitat: Heròdot (un autèntic "ex-

plorador del passat"), Tucídides (encara avui dia estudiat a les acadèmies militars per l'interès estratègic del seu relat històric) i Xenofont (que tot sovint és un dels primers autors amb què comença l'ensenyament de la llengua grega).

El capítol de **pensament** serveix de preparació per a l'arribada dels grans pensadors grecs del segle IV aC, Plató i Aristòtil, que no es podrien entendre sense les aportacions anteriors degudes als filòsofs presocràtics, Sòcrates i els sofistes.

En el darrer apartat s'han volgut exemplificar algunes de les qüestions anteriors, centrant l'atenció en Atenes i en **les realitzacions artístiques** del període central del segle V aC (amb Pèricles), en particular.

No voldríem que quedés la impressió que el segle V aC es redueix a un afer de família entre Atenes i Esparta. Els objectius, les intencions i el to d'aquesta obra no faciliten, certament, la possibilitat de contemplar altres realitats, menys conegudes i més singulars del polièdric món grec. Esperem, de totes maneres, que no hi hagi "res en excés" i que hom no trobi a faltar gaire coses. En qualsevol cas, sentirem que haurem acomplert una part mínima de la nostra tasca propedèutica si aquesta època i aquests territoris acaben resultant interessants per als seus lectors.

Objectius

Els objectius que heu d'assolir mitjançant la lectura d'aquesta obra es poden resumir en els punts següents:

- 1.** Identificar les línies evolutives de la història política i social del món grec en època clàssica.
- 2.** Aïllar els elements fonamentals del sentiment religiós i de l'evolució del pensament grec de l'època clàssica.
- 3.** Ser capaços de copsar les principals manifestacions literàries i culturals d'aquest període i relacionar-les amb el context històric i social en què neixen i es desenvolupen.

1. Els fets i els homes

El període comprès entre la instauració de la democràcia a Atenes (510/509 aC) i la batalla de Leuctra (371 aC), que sanciona la decadència d'Esparta, constitueix l'època d'or de la Grècia clàssica.

Dos conflictes van caracteritzar aquest període: en primer lloc, l'enfrontament entre el món grec i l'imperi persa, en el marc de les anomenades "Guerraes Mèdiques", i en segon lloc, els perllongats conflictes (en particular, la Guerra del Peloponnès) entre Atenes i Esparta, una mena de 'guerra civil' a l'interior del món grec.

1.1. La fi de la tirania dels Pisistràtides a Atenes (510/509 aC)

L'Atenes del segle VI aC havia viscut sotmesa a la tirania de Pisístrat (570-527 aC) i dels seus fills Hiparc i Hípias (527-510 aC). L'assassinat d'Hiparc (514 aC), fruit segons la tradició d'un affaire personal, evidencià les dificultats dels pisistràtides per continuar mantenint el seu règim unipersonal.

Harmodi i Aristogitó

Els 'tiranicides' Harmodi i Aristogitó (còpia romana d'un original del segle V Nàpols. Museu Arqueològic.

Els 'tiranicides' Harmodi i Aristogitó

Segons la tradició, que presenta diverses versions, Hiparc, fill de Pisístrat i germà petit d'Hípias, s'interessà per Harmodi, que rebutjà les propostions del tirà. Refusat i ofès, Hiparc prohibí a la germana d'Harmodi la participació en la processó de les Panatenees, fet que representà un gran deshonor per a la família. Harmodi, a qui s'uní el seu amic/amant Aristogitó, optà per la venjança. Els dos joves aconseguiren desfer-se d'Hiparc, però foren capturats per l'escorta del tirà i, tot seguit, assassinats.

Arran de la caiguda de la tirania (510/509 aC), Harmodi i Aristogitó foren honorats amb un grup escultòric, obra d'Antenor. El grup dels 'tiranicides', que simbolitzava la lluita per la llibertat, fou substituït per una nova versió, obra de Crítias i Nesiotes, quan el grup d'Antenor fou portat a Pèrsia, arran del saqueig d'Atenes per part de Xerxes (480 aC).

La **caiguda definitiva de la tirania dels Pisistràtides** (510/509 aC) es degué a la conjunció de diversos factors: la intervenció armada d'Esparta, l'actuació de la família aristocràtica dels Alcmeònides (de la que formava part Clístenes), i el suport moral del santuari de Delfos (estretament vinculat amb els Alcmeònides).

Els Alcmeònides

Família noble d'Atenes que es considerava descendent del mític Alcmeó, nét de Nèstor de Pilos. Megacles, el cap de la família, casà la seva filla amb Pisístrat, però posteriorment fou expulsat d'Atenes. Fins i tot a l'exili, els alcmeònides continuaren tenint poder i prestigi. El mateix Megacles es casà amb la filla del tirà de Sicció, i d'aquest matrimoni nasqué Clístenes.

Tot i estar emparentats amb Pisístrat, els alcmeònides optaren finalment per oposar-se al tirà. Amb la benedicció del santuari de Delfos, aconseguiren involucrar Esparta, tradicional enemiga dels tirans, en el **derrocament de la tirania a Atenes** (510/509 aC).

Poc després de l'abolició de la tirania, Atenes visqué un **fort contrast intern**. L'alcmeònida Clístenes cercà, fora de l'àmbit aristocràtic, l'ajut del poble. Aquesta apel·lació al *démos* fou vista com una 'revolució' i com una aspiració a la tirania. Per això, Esparta tornà a intervenir militarment. Aquest cop, però, fracassà en l'intent d'imposar un règim oligàrquic (507 aC).

El fracàs de la intervenció espartana obrí la porta a la plena aplicació de les **reformes institucionals de Clístenes** (508/507 aC) que conduïren a la **instauració de la democràcia a Atenes**.

1.2. Les Guerres Mèdiques (499-449 aC)

Amb el nom de 'Guerres Mèdiques' o 'Guerres de Pèrsia' són coneguts els conflictes que enfrontaren bona part de les *póleis* gregues amb el rei de Pèrsia durant la primera meitat del segle v aC.

Els conflictes entre grecs i perses s'articularen en diverses fases: s'iniciaren amb la **revolta de les ciutats de Jònia** contra el rei de Pèrsia (499-494 aC). Seguí una primera expedició persa contra Grècia (493-492 aC) i la **Primera Guerra Mèdica** (490 aC), finalitzada amb la victòria grega de Marató. La **Segona Guerra Mèdica** la gran expedició de Xerxes, acabà amb la derrota persa (Salamina, Platea, Mícale) (480-479 aC) i la salvació de Grècia.

Guerres Mèdiques

Mèdic/a és un adjectiu que fa referència a Mèdia, una regió situada al nord de Pèrsia, que havia estat conquerida pels sobirans aquemènides. *Mèdic* és, doncs, sinònim de 'persa'.

Heròdot

El conflicte amb Pèrsia és acuradament descrit per l'historiador Heròdot d'Halicarnàs, considerat el pare de la història, en la seva obra intitolada precisament *Històries*.

1.2.1. La revolta jònica (499-494 aC)

La causa immediata del conflicte se situa a Àsia Menor, on les *póleis* gregues, majoritàriament jònies, es revoltaren contra la dominació persa.

Origen de la revolta jònica

L'origen de la revolta jònica fou la fallida expedició persa contra l'illa de Naxos, preludi d'una projectada expansió persa per les Cíclades i Grècia. El fracàs de l'empresa desencadenà la revolta contra els perses, que tingué sempre l'epicentre a Milet. Per guanyar suport popular, a Milet es procedí a l'abolició de la tirania (règim impopular per la seva connexió amb els perses) i es proclamà la *isonomia* (democràcia).

Els jonis demanaren la col·laboració d'Esparta, enemiga tradicional de les tiranies, que refusà d'intervenir. L'intent d'involucrar tot Grècia fracassà per l'oposició del santuari de Delfos i la negativa d'Esparta. En canvi, Atenes i Erètria enviaren 25 naus en ajut dels revoltats. En la seva **ofensiva antipersa**, les *póleis* jònies incendiaren Sardes, capital de la satrapia de Lídia (499 aC). Aquesta gesta –un èxit efímer– enlluernà altres ciutats d'Àsia Menor que, juntament amb Xipre, s'incorporaren a l'aixecament antipersa (498 aC).

Per als perses, l'incendi de Sardes i l'alçament de Xipre representaren unes ofenses intolerables. La contraofensiva persa s'efectuà en diversos fronts. Xipre fou reconquerida gràcies a la flota fenícia i a les divisions internes (496 aC). Successivament, els perses recuperaren el nord i el sud d'Àsia Menor. La resistència quedà reduïda a Milet i un grup de ciutats jònies. La victòria persa a la **batalla de Lade** (494 aC) significà l'aniquilació de la potent flota jònica, la més poderosa del món grec, i comportà la fi de la revolta. Els jonis perderen la batalla per causa de la deserció de nombroses ciutats (Efès, Samos, Lesbos). Com a càstig, Milet, considerada la responsable última del conflicte, fou incendiada i els seus habitants convertits en esclaus i deportats.

La revolta jònica, que marca l'inici de les Guerres Mèdiques, assenyala també la fi de l'esplendor de la Jònia arcaica.

1.2.2. El fracàs de la primera expedició persa (493-492 aC)

Els perses reprimiren la revolta amb una **política de punició i conciliació**, barreja de severitat i clemència. Augmentaren el tribut que pagaven les *póleis* jònies, però, sorprenentment, en mantingueren els règims democràtics.

Els perses també tingueren la intenció de donar un **càstig exemplar a Atenes i Erètria**, ciutats que havien col·laborat puntualment amb la revolta jònica. Reocuparen posicions al Bòsfor i a l'Hel·lespont (493 aC), per tal d'assegurar les comunicacions entre Àsia i Europa. Precisament, l'avanç persa provocà la

La revolta jònica

Per a Heròdot, la revolta de les ciutats d'Àsia Menor fou l'*arché kakon*, és a dir, "l'origen de tots els mals".

Satrapia

Mot amb què es designen les províncies de l'Imperi persa. El governador era anomenat *sátrapa*.

Terra i aigua

El rei de reis demanava de les ciutats gregues "terra i aigua" com a mostra de la seva submissió formal a l'imperi persa.

fugida de Milcíades, que governava el Quersonès de Tràcia, en nom d'Atenes (492 aC). El retorn de Milcíades a Atenes contribuï a alimentar el sentiment antipersa, ja prou escalfat per les desgràcies de Milet.

L'avanç persa continuà pel nord de Grècia, fins a la península Calcídica. Prop d'aquest indret, els perses patiren grans pèrdues navals i terrestres, que aconsellaren la retirada (492 aC). Malgrat el **fracàs d'aquesta primera expedició de càstig persa**, Pèrsia recuperà tot Àsia Menor, l'Hel·lespont i la costa de Tràcia.

1.2.3. La Primera Guerra Mèdica (490 aC)

El fracàs de la primera expedició no minvà les ànsies perses d'intervenció en els afers d'Europa. Immediatament, el rei de reis inicià una vasta acció diplomàtica, per la qual demanà la **submissió formal** de les ciutats gregues d'Europa. Diverses *pòleis* –com ara l'illa d'Egina– s'hi sotmeteren en un acte considerat necessari per evitar el conflicte. Altres ciutats –*in primis*, Esparta i Atenes– s'hi negaren i es prepararen per a l'escomesa.

Esparta declarà la guerra a Argos i Egina, sospitoses de voler col·laborar amb els perses. Mentrestant a Atenes, per iniciativa de Temístocles, decidit a convertir Atenes en una potència naval, es votaren el **reforç de la flota i la fortificació del port del Pireu**, en detriment del port natural d'Atenes, ubicat a la platja del Falèron (493/492 aC). També s'escollí Milcíades com a estrateg, sens dubte ja pensant en la imminència de la guerra (490 aC).

La nova ofensiva persa –una nova **expedició limitada de càstig i de represàlia**– preveia un atac directe contra Atenes i Erètria. Salpant des d'Àsia Menor, la flota persa sotmeté les Cíclades i Eubea. Erètria fou incendiada. Des d'Eubea es procedí a la **invasió de l'Àtica**: els perses desembarcaren a Marató, a la costa septentrional de l'Àtica. Sota comandament de Milcíades, les tropes d'Atenes i Platea, ciutat de Beòcia, aliada d'Atenes, sense comptar amb l'ajut d'Esparta, aconseguiren derrotar l'exèrcit persa.

La **batalla de Marató** (490 aC) significà la fi de la segona expedició de càstig i la irrupció d'Atenes com a salvadora de Grècia.

Filípides i l'origen de la marató

Segons la tradició, que no és unànime ni antiga, per anunciar el resultat de la batalla, Milcíades hauria enviat a Atenes un corredor, el qual, després d'haver recorregut els 42 quilòmetres que separen Atenes de Marató, hauria arribat, tot cridant "*nike, nike*" ("victòria, victòria") i hauria mort tot seguit. La gesta de Filípides serví per crear la carrera de la marató, de 42,195 quilòmetres, en els jocs olímpics de l'era moderna.

La captura de Milet (493 aC)

La desfeta jònica fou commemorada a Atenes amb una tragèdia, *La captura de Milet*, de Frínic (493 aC). El dramatism i el patetisme de l'obra provocaren la intervenció de les autoritats ateneses, alarmades per l'excitació antipersa de l'obra. Condemnaren l'autor a una multa de 1.000 dracmes. És potser la primera 'censura' de la història.

Lectura recomanada

Pel que fa a Temístocles, vegeu la biografia de Plutarc de Queronea, *Vida de Temístocles*.

Batalla de Marató (490 aC)

El 8 de setembre del 490 aC s'enfrontaren l'exèrcit persa, tot just desembarcat a Marató, integrat per uns 70.000 efectius, i les tropes d'Atenes (9.000 soldats) i els seus aliats (1.000 soldats de Platea).

1.2.4. La Segona Guerra Mèdica (480-479 aC)

Després de la victòria, Atenes decidí no continuar les hostilitats. Durant aquesta **pau aparent**, cap dels dos bàndols no romangué inactiu. Tard o d'hora, la **represa del conflicte** entre grecs i perses semblava inevitable.

A Atenes es discutí sobre l'actitud que calia adoptar davant Pèrsia. Els aristòcrates (els pisistràtides, alguns alcmeònides) afavorien l'acostament als perses. Per contra, els exilis d'aquests anys contribuïren a reforçar l'opció contrària a l'entesa amb Pèrsia (clarament majoritària des del 485 aC).

Aquest **clima antipersa** dels anys vuitanta explica l'**ascens de Temístocles**, l'acció política del qual se centrà en les **preocupacions defensives** (reforç de les fortificacions, redreçament de la flota).

Argent per a la guerra

Temístocles aconseguí que els beneficis de les mines d'argent del Làurion fossin utilitzats en la construcció de noves naus de guerra (481-480 aC).

El bàndol persa tampoc no havia romàs inactiu. A la mort de Darius (486 aC), el seu fill i successor, Xerxes, projectà una **nova expedició de càstig**, aquest cop amb **gran desplegament d'efectius**. La diplomàcia persa tornà a demanar la submissió de les ciutats gregues. Alguns territoris, per evitar mals més grans, acceptaren la col·laboració amb els perses (Macedònia, Tessàlia). El santuari de Delfos jugà una calculada ambigüitat favorable als perses.

Altres ciutats, com Esparta i Atenes, decidides a resistir, formaren una aliança militar, la "**lliga dels grecs**", sota el comandament d'Esparta.

Finalment, Xerxes inicià la **invasió terrestre d'Europa** (480 aC). Després de la travessa de l'Hel·lespont, les tropes perses avançaren pel nord de l'Egeu i s'asseguraren el domini de Tràcia i Macedònia.

La travessa de l'Hel·lespont

Per a facilitar el pas de l'Hel·lespont (l'actual Bòsfor), Xerxes féu construir dos ponts, amb barques subjectades per cables de papir i d'esparg, sobre l'Hel·lespont, des d'Abidos / Àbidos (a la riba asiàtica) fins a Sestos (a la costa d'Europa) (481 aC).

Les *pòleis* gregues es dividiren en l'**elecció de l'estratègia defensiva** que calia adoptar davant l'avanç triomfal de l'exèrcit invasor. Atesa la superioritat numèrica persa, era impensable l'enfrontament a camp obert i es feia necessària la resistència en una posició escollida estratègicament. Una primera opció defensiva consistia a afrontar l'invasor al pas de les **Termòpiles**, fet que garantiria la salvació de la major part de Grècia. En canvi, Esparta optava per concentrar la defensa en l'**istme de Corint**. Aquesta elecció implicava, emperò, abandonar a la seva sort tot el centre de Grècia.

Termòpiles

El nom d'aquest congost vol dir en grec 'portes calentes', denominació que es deu tant al caràcter estratègic de la gorgja, que constitueix una veritable porta d'accés a Grècia, com a la presència de nombroses fonts d'aigua calenta.

Al final, només un petit contingent terrestre protegí el pas de les Termòpiles, intentant frenar la marxa persa. Atès, emperò, el limitat nombre d'efectius que es mantingueren en la defensa de les gorges, no es posaren moltes esperances a poder contenir la invasió. En coordinació amb les forces de terra, la flota grega es concentrà a l'altura del cap Artemísion, al nord d'Eubea.

A les Termòpiles, un petit contingent d'espartans –segons la tradició, uns tres-cents, comandats per Leònidas, un dels dos reis d'Esparta– no aconseguí aturar l'avanç triomfal persa. Ara bé, la **batalla de les Termòpiles** (480 aC) facilità els preparatius de defensa, terrestre i naval, de les ciutats gregues.

Epitafi en honor de Leònidas i dels 300 espartans a les Termòpiles (480 aC)

"En honor i memòria dels qui foren enterrats en el lloc on havien caigut i dels qui havien mort abans de la retirada dels aliats, ordenada per Leònidas, ha estat col·locada una inscripció amb aquest text: «Aquí un dia contra tres milions de soldats enemics (sic) combateren només quatre mil soldats del Peloponès [...]. A més, en honor dels espartans enterrats en aquell lloc, ha estat col·locada aquesta altra inscripció:

«–Estranger, anuncia als espartans que jaïem aquí per haver obeït les seves lleis sagrades»".

Heròdot d'Halicarnàs, *Històries* 7, 228.

La **batalla del cap Artemísion** (480 aC), en què la flota persa s'enfrontà amb la flota aliada grega, formada majoritàriament per naus d'Atenes, no fou decisiva. Els dos bàndols patiren importants pèrdues, especialment la flota persa, per causa del mal temps. Els grecs, numèricament inferiors, optaren per la retirada, en saber de la desfeta terrestre de les Termòpiles.

Els dos primers enfrontaments, el naval a l'**Artemísion** i el terrestre a les **Termòpiles**, no aconseguiren detenir l'avanç de l'exèrcit persa.

Avançant cap al sud, l'exèrcit persa saquejà el centre de Grècia. Respectà, emperò, el santuari de Delfos i Tebes, ciutat que havia canviat de bàndol. El següent objectiu era, naturalment, Atenes. Per iniciativa de Temístocles, la ciutat fou abandonada. El **saqueig d'Atenes i l'incendi de l'Acròpolis** per part dels perses fou el càstig infligit per haver col·laborat amb la revolta jònica. Aleshores, Temístocles forçà els aliats grecs a entaular un combat naval a les aigües de l'estret braç de mar situat entre Atenes i l'illa de Salamina.

Malgrat la superioritat naval persa, la **batalla de Salamina** (480 aC) se saldà amb una contundent victòria grega, gràcies a l'habilitat tàctica grega i a la determinació de Temístocles.

Després de la derrota naval persa, Xerxes, que temia restar aïllat a Europa, optà per la retirada parcial. Les forces de terra romangueren a Grècia (480-479 aC) i intentaren aprofitar les desavinences entre les *pòleis* gregues. L'any següent tingué lloc el combat terrestre a Platea, al sud de Beòcia (479 aC).

Gràcies a la determinació del comandant espartà, els grecs vengueren novament els enemics, numèricament superiors, a la **batalla de Platea** (479 aC), que comportà la **retirada definitiva dels perses**.

Elegies de Simònides

Dos papirs han restituit dos elegies del poeta Simònides sobre la batalla de l'Artemísion i de Platea: *Elegia de la batalla de l'Artemísion* i *Elegia de la batalla de Platea*.

La batalla de Salamina

Segons Plutarc, la batalla de Salamina fou "la batalla naval entre grecs i bàrbars més famosa, guanyada no només pel valor i la presència d'ànim de tots els combatents, sinó també per la sagacitat i intel·ligència de Temístocles". Plutarc de Queronea, *Vida de Temístocles* 15.

La contraofensiva grega fou limitada. En saber-se la derrota persa, les ciutats gregues d'Àsia Menor es revoltaren (479 aC). Un nou enfrontament, naval i terrestre, entre grecs i perses, tingué lloc prop de Milet. La victòria grega a la **batalla de Mícale (479 aC)** comportà l'alliberament de les Cíclades, de les illes costaneres (Samos, Quios, Lesbos) i de les ciutats dels Estrets. S'imposà aleshores una pau *de facto* entre les *póleis* gregues i l'imperi persa.

Per a la propaganda grega, les guerres entre grecs i perses foren un **conflicte necessari per frenar l'expansionisme persa**. La victòria grega era una prova que la venjança divina castigava, tard o d'hora, la desmesura i la prepotència (*hýbris*) dels poderosos. Altres fonts, fins i tot gregues (Heròdot), descriuen els conflictes com una simple **expedició de càstig** de Pèrsia, destinada a venjar les provocacions gregues a l'Àsia Menor. Per a Heròdot, la culpa de tot plegat requeia exclusivament en la classe dirigent de les ciutats jònies.

El conflicte entre Grècia i Pèrsia nasqué, en realitat, de la contraposició de dues concepcions ideològiques oposades: el **principi de la sobirania territorial**, pel qual el rei de Pèrsia reclamava tots els territoris d'Àsia, considerat el seu espai de sobirania natural, i el **principi d'autonomia i llibertat territorial**, pel qual les *póleis* gregues es consideraven lliures de decidir la seva situació política. A aquest darrer principi se sumava també el principi de la solidaritat 'nacional', pel qual els grecs s'havien d'ajudar per alliberar-se de la subjecció als bàrbars.

Per a la història d'Occident, aquestes batalles contra els perses (Termòpiles, Marató, Salamina, Platea) han esdevingut símbols de la lluita per la llibertat d'Europa, salvada d'invasors disposats a exercir la seva tirànica opressió.

1.3. La Pentecontècia (479-432 aC)

El període de quasi cinquanta anys comprès entre la batalla de Platea (479 aC) i l'inici de la Guerra del Peloponnès (431 aC) es coneix amb el mot Pentecontècia (precisament "cinquanta anys" en grec). És el període de la **llarga gestació del conflicte entre Atenes i Esparta**.

La lliga de Delos

Entre els membres de la lliga de Delos, hi figuren la major part de les Cíclades (excepte Tera, Melos i Andros), les ciutats d'Eubea (excepte Càristos), les ciutats de la Propòntida i Bizanci, i les illes de Tassos, Samotràcia, Lesbos, Quios, Samos i Rodos. D'aquesta manera, el mar Egeu esdevenia un 'llac atenenc'.

El trípede de Delfos

El millor exvot fou la columna serpentina que es dedicà amb les despulles de les dècimes del botí de Platea a Delfos, columna que encara avui presideix l'espina central de l'Hipòdrom de Constantinoble.

Els perses d'Èsquil

Els perses d'Èsquil descriuen bé aquesta *hýbris* dels poderosos, en particular de Xerxes, derrotat a Salamina.

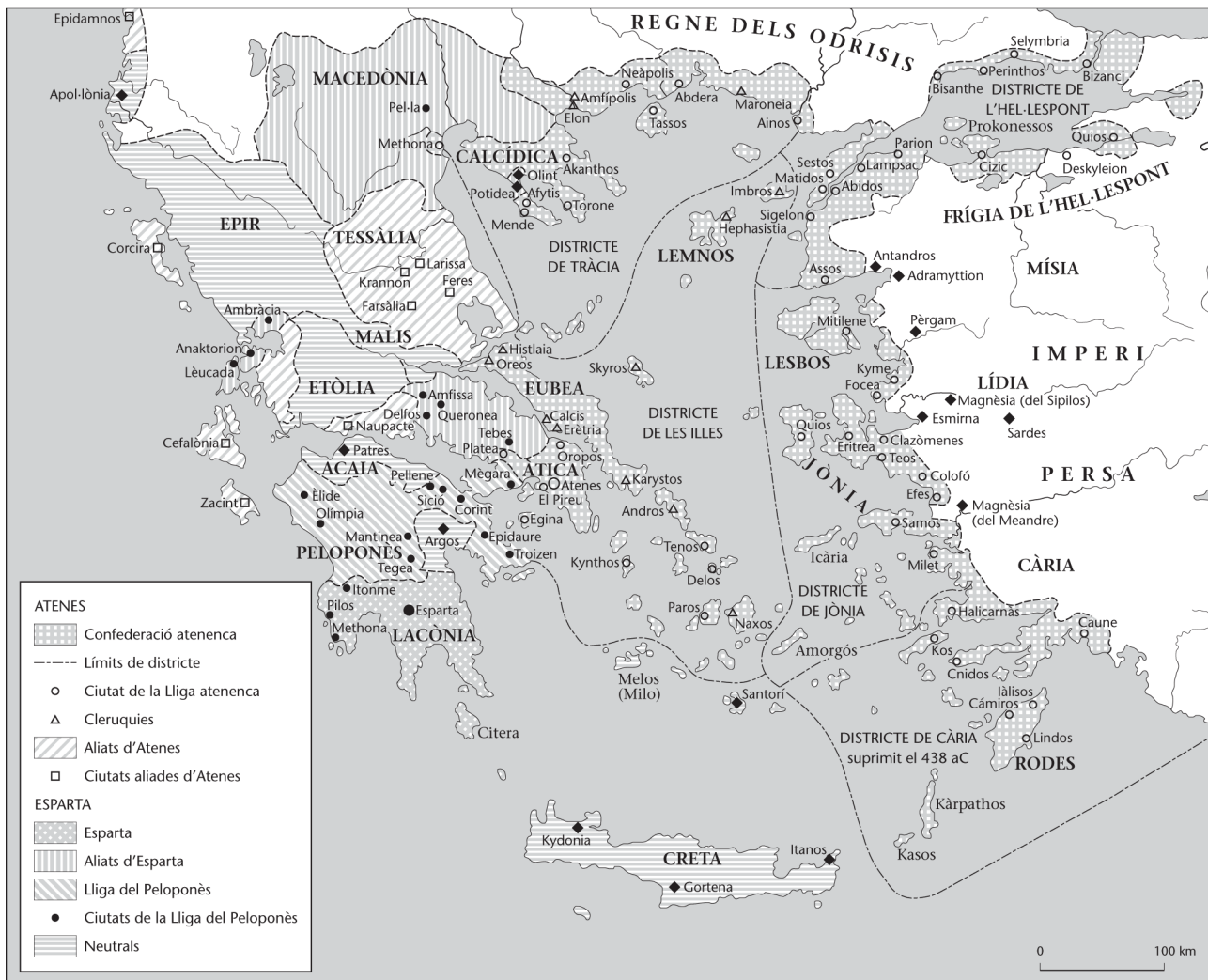
Lectura recomanada

El relat de la Pentecontècia es troba a Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponnès* 1, 89-118.

La defensa de la llibertat de les *póleis* gregues havia atorgat a Atenes una mena de **lideratge panhel·lènic**. Per això, i davant la negativa d'Esparta a seguir amb les operacions, Atenes decidí de fundar una nova aliança, amb seu a l'illa de Delos (478/477 aC), per continuar la guerra contra els perses.

La **lliga de Delos** fou una aliança politicomilitar, defensiva i ofensiva, sota el comandament d'Atenes, que reunia bona part de les ciutats i illes de l'Egeu, amb l'objectiu de prosseguir la guerra contra l'Imperi persa i alliberar totes les ciutats gregues sotmeses al jou persa.

La lliga de Delos

La seu de l'aliança se situa a l'illa de Delos, on es custodiava el tresor de la lliga. Els membres de l'aliança, que es comprometien a tenir els mateixos aliats i enemics que Atenes, aportaven o bé naus o bé una contribució monetària. El tribut anual dels aliats s'invertí en l'**ampliació de la flota d'Atenes i en el reforçament de les fortificacions**, que es dugué a terme, en diverses fases, durant la primera meitat del segle v aC. Primerament, es reconstruïren els murs de l'acròpolis i es fortificà el port del Pireu. La darrera part del projecte preveia

la **construcció de les "muralles llargues"**, dos llenços de mur d'uns set quilòmetres, que unien Atenes amb el port del Pireu. Amb aquestes fortificacions, Atenes esdevenia una **"illa quasi inexpugnable"**.

En la primera fase de la Pentecontècia (479-462 aC), Atenes fou governada per la **facció aristocràtica**, liderada per **Cimó**, que volgué fer d'Atenes una gran potència, mantenint **bones relacions amb Esparta**.

La política exterior de Cimó

La **política exterior** consistí a prosseguir les hostilitats contra Pèrsia en el marc de la lliga de Delos. Així, es reforçaren les posicions ateneses a l'Egeu septentrional, zona considerada estratègica per controlar l'aprovisionament de blat des del mar Negre i Tràcia. Ara bé, la gran realització política de la política exterior de Cimó fou la **victòria de l'Eurimedont** (470-469 aC *circa*) que permeté l'**alliberament de la costa meridional d'Àsia Menor** i la incorporació de les ciutats de Cària i Lícia a la lliga de Delos. A partir d'aquest moment, no es registraren grans enfrontaments entre Atenes i els perses. S'imposà una pau *de facto*, en un clima de cansament general respecte de la guerra.

Amb el pas del temps, però, Atenes anà desplegant una agressiva política imperialista, especialment envers els aliats. L'hegemonia consentida passava a ser una veritable tirania.

La lliga de Delos passà de ser una associació voluntària de ciutats autònomes a esdevenir un **instrument de domini d'Atenes**. L'indici més clar d'aquest canvi fou el trasllat (454-453 aC) del tresor de la lliga a Atenes. L'obligació aliada de fornir paus fou substituïda progressivament pel pagament d'un tribut. Aquest fet fou per a Tucídides la causa de la degeneració de l'aliança (*symmachía*) en domini absolut (*arché*) d'Atenes sobre els seus teòrics aliats.

La **prepotència atenesa** adoptà formes diverses. Així, Atenes obligà algunes ciutats reticents a ingressar per força a la lliga de Delos (com Càristos el 469-468 aC) i castigà amb duresa els membres que intentaven abandonar-la. Atenes també desenvolupà una **vasta política de colonització**, i fundà establiments (anomenats cleruquies) poblats amb colons d'Atenes en els territoris conquerits (Tràcia) o en els territoris dels aliats rebels vençuts. Atenes també optà per imposar per la força règims democràtics.

La duresa amb els aliats contrasta amb la **política de conciliació duta a terme per Cimó en relació amb Esparta**. El bon clima entre Atenes i Esparta explica l'ofertament d'ajuda d'Atenes a Esparta en la Tercera Guerra de Messènia (464-454 aC). Ara bé, els espartans, temorosos de la puixança atenesa i del perill que representava l'expansió de les idees democràtiques, rebutjaren l'ajut. La facció democràtica aprofità aquest fracàs per passar comptes amb Cimó, que fou exiliat (461 aC). Era la **fi del predomini aristocràtic**.

Lectura recomanada

Pel que fa a Cimó, vegeu la biografia de Plutarc de Queronea, *Vida de Cimó*.

El control de Tràcia

A banda de dominar el Querzonès tràic i les illes de Lemnos i Ímbros, Atenes conquerí Èion, a la costa de Tràcia (476/475 aC), i l'illa d'Esciros (469 aC).

La batalla de l'Eurimedont

Aquesta batalla, en què Cimó vencé per terra i per mar l'exèrcit persa, té una data incerta, ja que és datada, segons els autors, entre el 470/469 i el 465 aC.

Càstigs als rebels

Les defeccions de Naxos (468 aC) –el primer aliat a ser "esclavitzat"– i Tassos (465/464 – 463/462 aC) fores esclafades amb severitat.

Atacs a Cimó

El 'partit democràtic' –essencialment Efiàltes i Pèricles– iniciaren els atacs a Cimó i als seus partidaris –el partit aristocràtic– el 464/463 aC. De primer s'inicià un procés contra Càl·lias, cunyat de Cimó, i posteriorment, contra el mateix Cimó. Finalment, Cimó, víctima de l'ostracisme, fou enviat a l'exili.

Els anys centrals de la **Pentecontècia** (462-446 aC), Atenes, sota la influència de la facció democràtica, dugué a terme **una política d'imperialisme expansiu i agressiu** en tots els fronts.

En **política interior**, els demòcrates radicals augmentaren el caràcter participatiu de les institucions d'Atenes. Així, s'aboliren els últims privilegis aristocràtics i es reforçà el paper de la *boulé*, de l'*ekklesia* i dels tribunals populars.

En **política exterior**, la democràcia radical prosseguí la **política antipersa** i també posà fi a la **política de conciliació envers Esparta**. Atenes buscà nous aliats, especialment al Peloponès, per a contrarestar el poder d'Esparta. Per això, signà aliances amb Tessàlia, Acaia, Argos, enemiga tradicional d'Esparta, i Mègara. Ara bé, els nombrosos conflictes dels anys cinquanta se saldaren amb una treva de cinc anys entre Esparta i Atenes (453 aC).

Com a conseqüència del fracàs de la política agressiva de la facció democràtica, Atenes reclamà la **tornada de Cimó** i de la política de conciliació envers Esparta (451 aC). Poc després, gràcies als oficis de Càl·lia, cunyat de Cimó, s'aconseguí la pau amb Pèrsia. **La pau de Càl·lias** (449-448 aC) significava la **fi definitiva dels conflictes amb Pèrsia** iniciats amb la revolta jònica.

Amb tot, la desaparició de Cimó (450 aC), principal partidari de l'entesa entre Atenes i Esparta, portà de nou a l'escalada del conflicte entre les dues ciutats. Conscients dels problemes, Atenes i Esparta firmaren una nova pau (446 aC), destinada, en principi, a durar trenta anys. Aquesta pau sancionà un cert retorn a l'*status quo* anterior a l'inici dels conflictes. Es reconeixien mútuament les aliances d'Esparta i d'Atenes i s'impedia el canvi de bàndol. Així, Atenes veia sancionat el seu predomini dins la lliga de Delos.

En el **període final de la Pentecontècia** (446-431 aC), Atenes visqué el seu màxim període d'esplendor sota la guia de **Pèricles**.

Durant aquests anys, el veritable mestre de l'escena política atenesa fou **Pèricles**. L'acció exterior de l'estadista atenenc –definida com a "**imperialisme pacífic**"– coincidí amb un període de no-bel·ligerància, ja que s'estava teòricament en pau amb Pèrsia (del 449 aC ençà) i amb Esparta (del 446 ençà).

Pèricles impulsà un nou programa ideològic basat en l'exaltació del panhel·lenisme i del **paper hegemònic d'Atenes**.

Les reformes democràtiques

Pel que fa a les reformes democràtiques d'Efialtes i Pèricles, vegeu el capítol 2.

La pau de Càl·lias

Mitjançant aquesta pau, les ciutats gregues d'Àsia Menor i de Xipre, malgrat romandre dins l'Imperi persa, esdevenien autònomes.

Lectura recomanada

Pel que fa a Pèricles, llegiu la biografia de Plutarc de Queronea: *Vida de Pèricles*.

Conceptes relacionats

Pel que fa a l'ambient intel·lectual de l'Atenes de Pèricles, vegeu els apartats 4, 5, 6 i 7.

El **reforç de l'Imperi atenes** es duigué a terme transformant els aliats de la lliga de Delos en súbdits al servei d'Atenes. El primer pas fou la **reforma del cobrament del tribut** (448/447 i 443/442). La recaptació del tribut quedà en mans de magistrats atenesos que recorrien els cinc districtes de la lliga.

Les llistes dels tributs

Diverses inscripcions conserven la llista dels tributs pagats pels membres de la confederació de Delos del 454/453 al 415/414. Les ciutats apareixen dividides en cinc districtes: 1) Tràcia, 2) Hel·lespont, 3) Jònia, 4) Egeu, 5) Cària i Dodecanès.

Per a **assegurar-se la lleialtat dels 'aliats'**, Atenes actuà amb molta crueltat. Després de la revolta d'Eubea (446 aC) s'enviaren colons atenesos a tres ciutats de l'illa (Erètria, Calcis, Histeia), de manera que tot Eubea passava a ser una illa atenesa. El segon gran aixecament contra Atenes –la revolta de Samos (441-439 aC)– fou reprimint amb molta duresa. Atenes reforçà la seva posició també a les illes de l'Egeu septentrional i hi fundà noves cleruquies.

Reforç de l'Egeu septentrional

Atenes envià colons a les illes de Lemnos i Imbros i al Quersonès de Tràcia. Precisament, a Tràcia fundà la colònia d'Amfípolis (437/436 aC).

Les **mesures imperialistes d'Atenes** es multiplicaren: s'obligà els aliats a adoptar els pesos i les mesures d'Atenes (449/448 aC) i es prohibí l'emissió de moneda pròpia (448 aC). Tot això esdevingué insuportable per als aliats, que intentaren, en va, abandonar la lliga de Delos (Eubea, Samos).

Per a molts aliats, el domini de l'arrogant i cruel democràcia atenesa era pitjor que la submissió als perses. El tribut passà a ser el símbol de la **prepotència i tirania d'Atenes**.

1.4. La Guerra del Peloponnès (431-404 aC)

El **progressiu distanciament entre Esparta i Atenes** portà a la **Guerra del Peloponnès** (431-404 aC), una mena de 'guerra civil' que polaritzà el món grec entre els aliats d'Esparta i d'Atenes.

La Guerra del Peloponnès

Es pot seguir el relat d'aquesta guerra gràcies a l'obra històrica de Tucídides, titulada *Història de la Guerra del Peloponnès* (fins al 411 aC), i a les *Hel·lèniques* de Xenofont (a partir del 411 aC).

Els autors antics, en particular Tucídides, dedicaren un ampli espai a analitzar les **causes del conflicte**. Distingiren entre una **causa immediata** (disputes menors entre Corcira i Corint, i entre Atenes i Potidea) i un **motiu estructural**: l'amenaça creixent que l'imperialisme atenes encapçalava per a Esparta i els seus aliats (en particular, Mègara i Corint).

Les causes immediates de la Guerra del Peloponnès

Una mesura d'Atenes que tancà els mercats de l'Àtica als comerciants de Mègara, acusada de ser refugi dels esclaus fugitius d'Atenes, acostà Mègara a Esparta i Corint.

El 435 aC, els demòcrates d'Epidamne, colònia de Corcira, reclamaren l'ajuda de la seva metròpoli per fer front als oligarques. Corcira, governada per un règim oligàrquic, refusà d'intervenir-hi, de manera que els habitants d'Epidamne recorregueren a Corint (marepàtria de Corcira). Els oligarques corcíresos, contraris a aquesta aliança Epidamne-

Corint, apel·laren a Atenes, ciutat que havia d'optar entre Corint o Corcira. L'ajut atenès a Corcira provocà les ires de Corint.

Un nou conflicte entre Atenes i Corint esclatà per Potidea, colònia de Corint i membre de la lliga de Delos. Potidea intentà abandonar la lliga de Delos i demanà ajuda a Corint i a Esparta. L'afer de Potidea provocà l'esclat de la guerra entre Esparta i Atenes.

Els primers deu anys de la Guerra del Peloponnès (431-421 aC) foren una **guerra de desgast**: Atenes gaudia de la supremacia naval i financera, i Esparta feia valer la seva hegemonia terrestre.

Atenes adoptà una estratègia terrestre defensiva, confiant en la protecció de les fortificacions de la ciutat. Això implicava lliurar l'Àtica a l'enemic: Esparta, aprofitant la seva superioritat terrestre, envià, any rere any, l'Àtica. Aquest fet provocà un cert descontentament envers Pèricles. Els primers anys del conflicte, les dificultats d'Atenes s'incrementaren per un cert sentiment antibèl·lic, l'esclat d'una greu epidèmia de pesta i la mort de Pèricles (429 aC).

La **mort de Pèricles** (429 aC) deixà la ciutat **òrfena de lideratge** i comportà la **divisió interna** entre els **moderats de Nícias**, favorables a l'acord amb Esparta, i els **demagogs de Cleó**, partidaris de la guerra total. Un cert cansament general per la durada de la guerra impregnava, però, bona part de la societat atenesa.

La guerra d'Arquidam

Amb el nom d'aquest rei d'Esparta es coneix la primera fase de la Guerra del Peloponnès (431-421 aC).

Per a Atenes, que lluitava en massa fronts, era essencial **cohesionar la lliga de Delos**, sotmetre els aliats rebels i controlar el nord de l'Egeu.

Èxits i fracassos (425-424 aC)

Els anys 425-424 aC representen el període decisiu de la primera fase de la Guerra del Peloponnès. Les campanyes inicials foren reeixides per a Atenes. Gràcies a una gran expedició naval, Atenes conquerí diverses localitats estratègiques del Peloponnès (Epidaure, les illes de Citera i de Cefalònia, Pilos de Messènia) i obtingué una gran victòria naval a Esfàctèria, a la costa occidental del Peloponnès, on aconseguí capturar una part de l'elit militar espartana. La moral i el prestigi d'Esparta caigueren per terra.

Aliats i enemics a la Guerra del Peloponnès

A la Guerra del Peloponnès s'enfronten Esparta i Atenes amb els seus respectius aliats. Així, Esparta comptà amb l'ajut de la major part del Peloponnès (tret d'Argos), Corint, Mègara i les ciutats de Bèocia, la Fòcida i la Lòcrida. Per contra, Atenes tingué al seu costat els membres de la lliga de Delos, la ciutat beòcia de Platea, els messenis de Naupacte, la costa d'Acarnània i les illes de Corcira (Corfú) i Zacint.

Les causes de la guerra segons Tucídides

Segons Tucídides, "el motiu més real, però en aparença el menys aparent, és, segons la meua opinió, que els atenesos s'anaven estenent (en poques paraules, esdevenien potents) i tot fent-los por als espartans els obligaren a la guerra"

Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponnès* 1, 23, 6.

Aristòfanes

Diverses comèdies d'Aristòfanes –*Els acarnesos*, *Els cavallers*, *La pau*, *Lisistrata*– revelen aquest clima de cansament per la guerra i d'oposició i fan befa dels demagogs, partidaris d'allargar el conflicte fins a la victòria final.

Poc després, però, la sort afavorí Esparta. Atenes, que lluitava en massa fronts, veié perillar el seu predomini al nord de l'Egeu, base del seu aprovisionament. En aquesta zona, l'acció conjunta del rei de Macedònia i d'un intrèpid general espartà, Bràsidas, féu que bona part de les ciutats de Tràcia abandonessin l'aliança amb Atenes.

La desaparició dels dirigents més bel·ligerants –l'espartà Bràsidas i el demagog atenenc Cleó– obrí les portes a les negociacions de pau.

La **pau de Nícias** (421 aC) representà un retorn a la situació anterior a l'inici de la guerra. Tanmateix, però, la pau fou de curta durada.

Aquesta pau de Nícias no acontentà els aliats d'Esparta (Corint, Mègara, Tebes), deixats de banda per la ciutat lacònia. A Atenes, la facció democràtica radical i els demagogs continuaven volent la guerra. La primera víctima del **rebrot imperialista d'Atenes** fou l'illa de Melos, saquejada i esclavitzada per Atenes perquè no havia volgut ingressar a la lliga de Delos (418 aC).

Durant aquests anys, la política atenesa està marcada per la personalitat d'**Alcibiades**, parent de Pèricles, i pel **fracàs de l'expedició a Sicília**.

Alcibiades

Alcmeònida i parent de Pèricles, Alcibiades és un dels líders més singulars de la història d'Atenes. Membre de la facció democràtica, fou l'inspirador d'una política d'enfrontament amb Esparta. Posteriorment, però, per causa d'un afer singular, fou jutjat i condemnat. Finalment, es posà al servei d'Esparta i del sàtrapa persa d'Àsia Menor.

Alcibiades, un personatge singular i contradictori, planejà una **gran expedició a Sicília**, dirigida contra Siracusa. L'expedició fou objecte d'una intensa discussió a Atenes: n'eren contraris els moderats de Nícias i la gent d'edat. Els joves i la facció democràtica, amb Alcibiades, anhelaven la guerra, ja que consideraven Sicília una mena de 'El Dorado', on es podia aconseguir glòria i riqueses. L'ambiciós pla d'Alcibiades fracassà estrepitosament, en part perquè, enmig del conflicte, el mateix Alcibiades es passà al servei d'Esparta. La 'traïció' d'**Alcibiades** convertí una expedició que es preveia breu i reeixida en una **catàstrofe sense pal·liatius**.

El fracàs de l'expedició a Sicília (415-413 aC)

L'inici de l'expedició fou un èxit per a Atenes, que aconseguí emparar-se de Catània (416 aC). Aviat, però, passà a ser una guerra de desgast, entorn de Siracusa. Esparta, que ara compta amb l'ajuda d'Alcibiades, passat a l'enemic, contraatacà en el front grec (envià l'Àtica) i en el front sicilià (envià reforços a Siracusa). La campanya siciliana acabà essent un desastre per a Atenes: la flota i l'exèrcit de terra foren aniquilats. Els comandants atenesos, amb Nícias al capdavant, foren executats. Els presoners foren condemnats a treballar a les pedreres de Siracusa en condicions infrahumanes (413 aC).

En la **part final de la Guerra del Peloponnès (413-404 aC)**, coneguda com a **Guerra de Decelea**, Atenes, desmoralitzada pel desastre de Sicília i en permanent conflicte intern, perdé posicions en tots els fronts.

Lectura recomanada

El diàleg entre els delegats d'Atenes i de Melos és un dels fragments amb més càrrega emotiva de tota l'obra (Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponnès* 5, 84-113).

Per a Atenes, els principals problemes provingueren de la **revolta dels aliats** que es volien separar de la lliga de Delos. A la revolta no foren estranys ni el suport d'Esparta ni els suborns dels perses. El mateix Alcibiades, ara al servei d'Esparta, incità a atacar l'imperi d'Atenes, fonament de la seva puixança.

En aquests moments crítics de fracàs de la política exterior democràtica, a Atenes es donà un **putsch oligàrquic**, inspirat pels cercles socràtics, que instaurà un règim oligàrquic, conegut amb el nom dels 'Quatre-cents' (411 aC).

Aquest **règim oligàrquic dels Quatre-cents** durà poc, ja que les tropes ateneses, reunides a Samos, restauraren la democràcia i reclamaren la tornada d'Alcibiades. Després d'assegurar les posicions ateneses a l'Hel·lespont i de vèncer en tres ocasions la flota d'Esparta, Alcibiades retornà triomfalment a Atenes. Ara bé, poc temps després, per culpa d'una nova derrota, fou destituït i emprengué la via de l'exili definitiu.

La **derrota definitiva d'Atenes** es degué a la confluència de dos factors: l'**aliança entre Esparta i Pèrsia**, que finançava l'enemiga d'Atenes, i l'**habilitat de Lisandre**, el comandant espartà.

La flota atenenca, mancada d'una direcció clara, fou aniquilada a la batalla d'Egospótamos (405 aC). Aïllada internacionalment, sense aliats i sense flota, Atenes capitulà i acceptà de les condicions humiliants d'Esparta. La pau comportà la dissolució de la lliga de Delos, la destrucció de les "llargues muralles", el lliurament de la flota i la presència a Atenes d'una guarnició espartana. Tot i la severitat, s'havia estat menys dur del que demanaven els aliats d'Esparta (Corint i Tebes), que volien la destrucció total de la ciutat. La derrota d'Atenes significà la fi del seu somni imperial i panhel·lènic.

1.5. De la supremacia espartana a l'hora de Tebes (404-371 aC)

El vencedor de la Guerra del Peloponnès, l'espartà Lisandre, imposà arreu el **domini d'Esparta**, amb **presència de guarnicions espartanes** (comandades per un *harmostés*) i la **instauració de règims oligàrquics filoespartans**.

Atenes esdevingué un mer satèl·lit d'Esparta, que imposà un règim oligàrquic, conegut despectivament com 'els trenta tirans' (404-403 aC). Aquest nou règim, dirigit per **Crítias**, un alumne de Sòcrates, s'estrenà aplicant una autèntica política de terror contra els exponents de la facció democràtica.

Crítias

Membre d'una família aristocràtica tradicional i oncle de Plató (precisament és el destinatari d'un dels diàlegs del filòsof, titulat precisament *Crítias*), fou un dels més notables deixebles de Sòcrates. Col·laborador d'Alcibiades en diversos moments, participà en el *putsch* oligàrquic del 411 aC. Amb la reinstauració democràtica del 410 s'hagué d'exiliar, però fou recuperat per Esparta arran de la victòria sobre Atenes i col·locat com a cap de l'oligarquia filoespartana dels trenta tirans (404-403 aC).

Harmostés

Amb aquest nom, que en grec vol dir 'comandant', es designen els comandants de les guarnicions espartanes instal·lades a les ciutats sotmeses a l'hegemonia espartana. Amb el pas del temps, exemplificaren la submissió a Esparta.

Per primer cop en la història de Grècia, una sola ciutat –Esparta– gaudia del **domini total**, gràcies a la seva hegemonia militar naval i terrestre.

L'arbitrarietat dels règims oligàrquics filoespartans i els abusos de les guarnicions espartanes condicionaren la continuïtat mateixa del nou ordre espartà, establert per Lisandre. El més brillant dels generals d'Esparta també fou víctima de la gelosia i dels excessos que havien provocat els seus èxits.

El cas més exemplar fou Atenes. Atesos els excessos dels oligarques, Esparta, en contra de Lisandre, optà per la reconciliació entre els atenesos i per la **restauració de la democràcia** (403 aC), a canvi del reconeixement de la supremacia d'Esparta.

Esparta també intervingué en una guerra entre dos partidaris al tron de Pèrsia. Un dels pretendents reclutà un cos de mercenaris grecs –els anomenats 'Deu Mil'–, amb els quals s'endinsa en una expedició –**l'anàbasi dels Deu Mil**– contra l'imperi persa. Malgrat que la iniciativa acabà amb la retirada cap a Grècia, l'expedició revelà les **febleses de l'imperi persa**.

Al seu torn, Pèrsia intervenia també a Europa, ara en clau antiespartana, finançant la recuperació d'Atenes. Gràcies al suport persa, Atenes i nombroses ciutats de les illes i de la costa asiàtica es pogueren alliberar de les guarnicions espartanes. El diner persa ajudà a subvertir l'ordre espartà.

Davant el perill d'un ressorgiment d'Atenes, Esparta optà per signar amb Atenes i Pèrsia **la pau d'Antàlcidas** (387 aC). Aquest tractat –la primera pau comuna– suposà una certa ratificació de l'*status quo*: llibertat de les *póleis* de Grècia, recuperació per part d'Atenes de les seves possessions a l'Egeu septentrional i reconeixement de la sobirania persa sobre les ciutats d'Àsia Menor.

La firma mateixa del tractat provocà **problemes entre Esparta i Tebes**, que volia veure reconeguda la seva posició hegemònica entre les ciutats de Beòcia. S'iniciaven els conflictes entre Esparta i Tebes que caracteritzen tot el primer terç del segle IV aC.

Per imposar la seva voluntat, Esparta ocupà per traïció la ciutadella de Tebes, la Cadmea (382 aC). La tradició veu en aquest acte, considerat impiu, **l'origen de la decadència d'Esparta**. Poc després, Tebes se sollevà, expulsà la guarnició espartana, derrocà el règim oligàrquic filoespartà i restaurà la democràcia (379 aC). A més, encomanà la **reorganització del seu exèrcit** a dos intrèpids generals: **Epaminondas i Pelòpidas**.

Conceptes relacionats

Quant a l'*Anàbasi dels Deu Mil* de Xenofont, vegeu l'apartat 5.6.

La pau d'Antàlcidas

És la primera pau comuna, és a dir, el primer acord de pau pres per tots els bàndols enfrontats: Atenes, Esparta i l'imperi persa. Precisament, per la participació del rei persa com a garant, és anomenada també 'pau del rei'.

També Atenes recuperà a poc a poc la seva posició: es reconstruí el sistema de fortificacions, es renovà la flota i es reorganitzaren les finances de la ciutat. També establí una segona aliança –la **segona lliga de Delos** (377 aC)– amb finalitat defensiva: es volia assegurar el manteniment de la pau del rei (llibertat i autonomia de les *póleis* gregues) en contra dels excessos d'Esparta.

Davant la contestació de l'hegemonia espartana per part de Tebes i Atenes, la ciutat lacònica optà per una nova pau, que preveïés un cert reequilibri territorial. Tebes en fou exclosa de la pau, perquè pretenia signar en nom de totes les ciutats beòcies. Aleshores, Esparta optà per imposar una solució militar i novament envaí Beòcia. S'acabava l'hegemonia d'Esparta.

Les tropes tebanes, comandades per Epaminondas, vanceren els espartans a Leuctra (371 aC). La **batalla de Leuctra**, la primera derrota que Esparta patia per terra, assenyala l'**inici de la decadència espartana i l'inici de l'hegemonia de Tebes**.

1.6. L'Occident colonial

Les *póleis* italiotes i siciliotes del sud d'Itàlia i de Sicília participen plenament del món grec des del punt de vista social, cultural i religiós. Ara bé, presenten algunes particularitats a causa de la seva posició geoestratègica: al llarg de la seva història foren constants els seus enfrontaments amb els pobles veïns.

Des de la fi del segle VI aC, Sicília havia conegut uns règims tirànics extremament potents, especialment a les ciutats de Siracusa, Gela i Agrigent. A aquests règims es deuen importants victòries militars –batalles d'Himera (480) i de Cumes (474 aC)– que **asseguraren les posicions dels grecs a l'Occident colonial**.

Així, la victòria de Geló, tirà de Gela i Siracusa, sobre els cartaginesos a **Himera** (480 aC) limità l'expansionisme de Cartago a Sicília; des d'aquesta data, el domini cartaginès es reduí a la punta occidental (Mòtia, Solunt i Panormos). També la victòria de Hieró de Siracusa sobre els etruscs a Cumes (474 aC) limità l'expansió etrusca pel sud d'Itàlia (assenyalant així l'inici de la decadència etrusca) i consolidà **Siracusa** com a **polis hegemònica de Sicília**.

Poc després, aquestes tiranies siciliotes foren abolides i les *póleis* de l'illa recuperaren la seva llibertat, establint ordenaments democràtics i desfent-se del domini siracusà. L'illa visqué una situació de pau relativa fins a la intervenció d'Atenes en el marc de la Guerra del Peloponnès (415-413 aC). Ara bé, a la retirada atenenca seguí la invasió cartaginesa, que acudí a Sicília en ajut de la ciutat indígena de Segesta.

El batalló sagrat

El batalló sagrat era un batalló de Tebes, format per 300 soldats d'elit, que segons la tradició hauria estat format per 150 parelles d'amants que podien lluitar fins a la mort per salvar el seu company.

La derrota més important de la història de Grècia

Segons Heròdot, el 481 aC, els habitants de Tarent i de Règion, en l'enfrontament amb els messapis, "patiren una derrota tal, que fou la matança més gran de grecs de la qual tenim coneixement". Hi moriren més de 3.000 regins i un nombre de tàrentins "impossible de calcular".

Heròdot d'Halicarnàs, *Històries* 7, 170.

Conceptes relacionats

Pel que fa a la lloança del tirà al *Hieró* de Xenofont, vegeu l'apartat 5.6.

La invasió cartaginesa provocà un buit de poder que afavorí l'**ascens de Dionís I (el vell)**. Després de fer-se amb el poder a Siracusa, Dionís firmà la pau amb Cartago, que continuava controlant bona part de l'illa. A canvi, Dionís veié reconeguda la seva posició de poder personal com a tirà de Siracusa. Així pogué refer l'imperi siracusà, que acabà incloent Sicília i el sud d'Itàlia.

Les colònies de l'Adriàtic

D'entre les colònies fundades per Dionís al mar Adriàtic s'assenyalen Lissos, Faros, Corcira Melaina, Ancona, Àdria.

L'imperi siracusà de Dionís el Vell

Dionís conquerí les *póleis* de la Sicília oriental (llevat de Messene i Règion) i seguidament saltà al continent, en aliar-se amb Locres Epizefírios. Una nova guerra a Cartago provocà una nova divisió de l'illa en dues zones d'influència: l'orient per a Dionís i l'occident per a Cartago. Després de la pau amb Cartago, Dionís tornà a intervenir a Itàlia: es féu amb el control de l'estret de Messina, atacà les colònies gregues del sud d'Itàlia i arribà a controlar tota la costa meridional d'Itàlia. Aliada de Metapont i Tàrent, Siracusa controlà el canal d'Otrant i estengué el seu domini per l'Adriàtic, on fundà diverses colònies. L'Adriàtic esdevingué un mar siracusà.

Dionís el Vell confiscà les propietats dels aristòcrates siracusans i les distribuí entre els nous ciutadans (mercenaris, esclaus afranquits, pagesos dependents), que foren la base del seu poder personal.

Dionís el Vell és el **prototip del tirà**, que troba el seu suport en el *démos* i que actua en clau antiaristocràtica, tal com apareix en les anàlisis de Plató i d'Aristòtil, dedicades a aquesta figura política.

Dionís el Vell fou succeït pel seu fill, Dionís II, dit 'el Jove', de temperament més dolç que el seu pare. El tutor i sogre del jove tirà, Dió, convidà Plató, amb l'intent de promoure algunes reformes institucionals (388 aC). Ara bé, Dionís el Jove acabà irritat amb Plató i amb el seu mateix sogre.

Les posicions dels tirans siracusans es debilitaren progressivament i acabaren essent expulsats. L'abolició de la tirania siracusana –obra d'un personatge singular, el corinti Timoleont– comportà també la **fi de l'hegemonia territorial siracusana**. S'iniciaren aleshores una sèrie de transformacions que portaran a la creixent implicació de Roma i de Cartago en els afers del sud d'Itàlia i de Sicília.

2. Societat i política a la Grècia clàssica

En aquesta unitat, s'ofereix un quadre general de la **societat i de les institucions polítiques** de la Grècia d'època clàssica.

Des del punt de vista polític, en època clàssica es visqué una **polarització 'aparent' entre règims 'democràtics'** (representats per Atenes) i **règims 'aristocràtics' o 'oligàrquics'** (representats per Esparta).

Lectura recomanada

A. Guzmán Guerra (2007). *Constituciones políticas griegas (Aristóteles, El viejo oligarca, Jenofonte)*. Madrid: Alianza Editorial.

Els règims unipersonals –tiranies o monarquies tradicionals, llevat del cas singularíssim d'Esparta– queden relegats a la perifèria grega (Epir, Macedònia, el món colonial d'Occident).

2.1. Els ciutadans i els altres

Davant els altres, els grecs es definien com a 'ciutadans' d'un territori (*polis* o *éthnos*). Dins del territori, però, les persones tenien condicions jurídiques diverses. Només una exigua minoria –des del punt de vista numèric– es pot considerar 'ciutadans' de ple dret (*polités*).

Població estimada de l'Àtica (480-313 aC)							
Any	Hoplites	Tetes	Homes	Total	Metecs	Esclaus	Total
480	15.000	20.000	35.000	140.000	?	?	?
431	25.000	18.000	43.000	172.000	28.500	115.000	315.500
425	16.500	12.500	29.000	116.000	21.500	81.000	218.000
400	11.000	11.000	22.000	90.000	?	?	?
323	14.500	13.500	28.000	112.000	42.000	104.000	258.000
313	12.000	9.000	21.000	84.000	35.000	?	?

Font: A. W. Gomme (1933). *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* Oxford.

2.1.1. Un club per a homes

El ciutadà és aquell home que **pren part en les institucions polítiques i judicials** d'un determinat territori i que **gaudeix d'una sèrie de drets i deutes** de naturalesa política en relació amb la comunitat.

El **ciudadà** pot participar, prendre la paraula i votar en les assemblees polítiques, i simultàniament pot ser escollit per exercir els càrrecs de govern de la polis (polítics, judicials, militars). També es beneficia de drets reservats sense limitacions: dret de propietat immobiliària, dret de rebre prestacions per part de l'Estat (distribucions d'aliments, 'dietes' per participar en tasques públiques). En contrapartida, la seva gran obligació envers la col·lectivitat és, naturalment, la participació en la defensa militar de la polis, com a soldat.

Només els **homes en edat adulta** podien exercir la totalitat dels drets i obligacions del ciudadà. Tot aquest conjunt d'homes –ciudadans de ple dret– es designa amb el terme de *démos* ("poble").

La resta (menors i dones), tot i ser considerats 'ciudadans', no gaudia dels drets de participació política, reservats en exclusiva als adults mascles. Per això, la polis grega ha estat definida com un "**club reservat als homes**".

La 'ciudadania' es transmet de pares a fills. En alguns casos, com passà a Atenes (des del 451 aC), calia ser fill de pare i mare atenesos per a poder tenir aquesta condició. Les *póleis* foren parques en la concessió de la ciudadania als estrangers (metecs) i als esclaus alliberats (lliberts). L'Estat podia concedir-la, individualment o col·lectivament, per mèrits (personals o col·lectius), o a canvi d'una contraprestació monetària.

La principal divisió entre ciudadans s'efectuava per criteris econòmics. A Atenes seguien encara vigent les **quatre classes censatàries** establertes per Soló (pentacosimedimnes, cavallers, zeugites, tetes). En determinades circumstàncies, la polis podia exigir a les classes més riques algunes obligacions fiscals suplementàries (impostos excepcionals de temps de guerra), l'assumpció de despeses o la prestació de serveis a la comunitat (les litúrgies).

2.1.2. Les dones i el gineceu

Les **dones gregues** patiren una situació d'**inferioritat jurídica**. No foren reconegudes com a ciudadanes de ple dret des del mateix moment en què no tenien cap dret polític. Jurídicament, la dona és considerada una menor d'edat sotmesa a un *kýrios* ("senyor"), normalment el seu pare, el seu marit, els seus germans o el seu fill (un cop vídua).

La dona tenia reservada una part de la casa (el gineceu) i solia sortir en comptades ocasions. Assumia algunes dignitats religioses i participava en un gran nombre de festes religioses, algunes de les quals estaven reservades a les dones, com ara les Tesmofòries, celebrades a la tardor en honor a Demèter.

Conceptes relacionats

Pel que fa a les classes censatàries de Soló, vegeu l'apartat 1 del mòdul "L'arcaisme".

Litúrgia

Impost particular que havien de pagar els ciudadans més rics i que l'Estat utilitzava per a subvenir alguna despesa.

L'*epíkleros*

A Atenes –i en altres ciutats– es reconeixia una categoria especial de dones: les dones joves que hereten del seu pare, conegudes amb el nom d'*epíkleros*. Aquestes, com a titulars del patrimoni familiar, s'han de casar amb el parent de la banda paterna més proper.

2.1.3. El metec

La gasiveria en la concessió de la ciutadania es veia compensada per una certa **actitud hospitalària envers l'estranger** domiciliat de forma permanent en una determinada ciutat, al qual es donava el nom de 'metec'.

Els metecs, que havien de tenir un representant o protector, gaudien de la **protecció jurídica de la seva persona i dels seus béns**. Ara bé, en principi no podien posseir propietat immobiliàries, per la qual cosa sovint es dedicaven a activitats comercials o industrials. En el cas d'Atenes, pagaven un impost especial (el *métoikon*) per residir a l'Àtica (a banda de satisfer la taxa general *-xénikon-* per a exercir la compravenda). També estaven sotmesos a algunes contribucions especials, a litúrgies, i a la participació en l'exèrcit. Per això, al metec, sovint se'l considerava un "**quasi-ciudadà**".

Es tracta d'una categoria heterogènia que inclou persones de diversa condició: des d'estrangers acabats d'arribar fins a famílies foranes establertes des de fa generacions. A més, des del punt de vista professional, les diferències entre els metecs també eren notables: hi havia des de venedors al detall fins a industrials i inversors milionaris. Precisament, el metec milionari és objecte de burla a la comèdia, on apareix com el prototipus de nou ric exhibicionista de gustos extravagants. En qualsevol cas, a Atenes, els metecs foren en bona part responsables del dinamisme de la ciutat i del port del Pireu.

2.1.4. Els dependents i els esclaus

En moltes zones del món grec, es documenten determinades **formes de dependència personal o col·lectiva**, molt variades des del punt de vista jurídic, econòmic, social i polític.

Els **periecs** de Lacònia (els homes lliures que habiten les zones sotmeses a l'autoritat espartana) gaudien de determinats drets polítics i formen part de la comunitat en sentit ampli. Com a resultat d'un llarg procés, la seva situació jurídica tendí a igualar-se amb la resta de ciutadans de ple dret.

També es documenten **formes de dependència personal i formes especials d'esclavitud**. En determinades regions, hi havia **camperols vinculats a la terra**, que no poden ser objecte de compravenda separatament de la terra que conreaven. Aquests **esclaus-dependents** podien aconseguir la llibertat i integrar-se plenament en el cos cívic (sovint, després de canvis polítics o d'invasions). El cas més significatiu foren els hilotes de Messènia, alliberats arran de la derrota d'Esparta davant Tebes (371 aC).

Dependents rurals

El cas més conegut de camperols vinculats a la terra és el dels hilotes d'Esparta, però categories semblants amb denominacions diferents són documentades en altres contrades del món grec (els hectemoris de l'Àtica, els penests de Tessàlia, els clarots de Creta, els mariandins d'Heraclea del Pont, els ciliris de Siracusa).

L'**esclau** era la persona que no era lliure i que era propietat d'altri. En el món antic, aquesta institució de l'**esclau-mercaderia**, que es pot vendre o comprar sense restriccions, és molt difosa, tant en l'àmbit rural com en l'àmbit urbà. A Atenes els esclaus, emprats en el servei domèstic i en explotacions agrícoles, extractives (mines) o industrials, eren molt nombrosos.

2.2. Les institucions polítiques

Tot i la **disparitat aparent**, els dos principals règims polítics grecs (oligarquia i democràcia) presenten **característiques de funcionament comunes**.

A la base del poder hi havia el *démos*, font última de legitimitat dels governants. La seva participació en la vida pública s'efectuava per mitjà d'**assemblees generals**, mentre que les tasques executives quedaven a les mans de **consells restringits** i de **col·legis de magistrats**.

La diferència fonamental entre les constitucions democràtiques i les oligàrquiques consisteix en el **grau de participació del *démos*** en els òrgans de decisió i gestió del poder (assemblees, consells i magistratures). En les democràcies, aquestes institucions (però no totes), podien estar obertes a totes les classes del *démos*. Fins i tot en les democràcies, però, hi havia limitacions a l'accés a determinats càrrecs. En les oligarquies, les restriccions, establertes per criteris censataris, eren molt més generals.

2.2.1. L'assemblea general del poble

A tot Grècia se celebraven amb regularitat assemblees dels ciutadans de ple dret, conegudes amb el mot *ekklesia* o denominacions similars.

L'*ekklesia*, símbol de la legitimitat popular, aprovava o rebutjava les propostes d'altres cossos, i era, en última instància, la **veritable font de poder**. Les seves competències podien variar segons les ciutats. Així, a Esparta, l'assemblea de tots els espartans (*apella, ekklesia*) és la que prenien les decisions fonamentals (declarar la guerra, firmar els tractats de pau).

A Atenes, la reunió de l'*ekklesia* tenia lloc regularment al pujol de la Pnyx. Hi prenien part tots els ciutadans: per incentivar la participació, a partir d'un determinat moment, l'Estat pagà una dieta que compensava la pèrdua d'un dia de treball. Els ciutadans també tenien el dret a prendre la paraula. Aquesta llibertat d'expressió era considerada un pilar de la *demokratía* atenesa.

Atenes. Pujol de la Pnyx.

El pujol de la Pnyx, situat a l'oest de l'Acropolis, era el lloc de reunió de l'*ekklesia*, formada per tots els ciutadans d'Atenes.

2.2.2. *Boulé i gerousía*

A banda de l'*ekklesia*, el món grec també conegué l'existència de comitès més restringits, escollits o designats, que executaven les decisions.

A **Esparta**, aquesta funció era desenvolupada per la *gerousía*, o consell d'ancians, integrat pels dos reis i per 28 ancians escollits de per vida.

A **Atenes** la principal assemblea era la *boulé*, formada per 500 persones. La *boulé* examinava les proposicions legals de l'*ekklesia*, que sempre tenia l'última paraula, i assegurava l'execució de les decisions.

La *boulé* d'Atenes estava formada per 500 persones escollides, per sorteig, d'entre els membres de les deu tribus creades per Clístenes (a raó de 50 per tribu). Hi havia una sèrie de restriccions: no es podia ser *bouleutés* (membre de la *boulé*) dos anys consecutius, ni més de dos anys durant tota la vida. Aquest **mecanisme de rotació**, pel qual la majoria de ciutadans formava part de la *boulé* almenys un cop a la vida, afavoria l'**alta participació** en les institucions públiques i l'**elevat grau de conscienciació política**.

Cada tribu exercia la presidència de la *boulé* durant una desena part de l'any. Aleshores, els *bouleutai* de la tribu que presidia eren denominats '**prítans**' i el període en què una mateixa tribu exercia la presidència rebia el nom de '**prítania**'. Cada dia, per sorteig, s'escollia un prítà (*epistátes*), que guardava el segell de l'Estat i les claus del tresor. Era la principal autoritat d'Atenes.

L'altre important consell atenès era l'**areòpag**, sovint considerat el **reducte de l'aristocràcia gentilícia**.

L'**areòpag** era format pels **ex-arconts**. Inicialment tenia àmplies atribucions polítiques i judicials (la supervisió de l'ordenament polític i la custòdia dels textos legals). Pel seu prestigi, conservà una certa ascendència fins a les reformes d'Efialtes i Pèricles (462 aC), que li tragueren les competències polítiques. A partir d'aleshores esdevingué un mer òrgan judicial per a casos especials.

2.2.3. Els magistrats

La direcció efectiva dels afers públics es deixava a les mans de **magistrats** –amb denominacions i competències molt diverses segons les ciutats–, que podien ser escollits per sorteig o per votació.

A Atenes, els magistrats tradicionals, els **arconts**, eren escollits, de primerament per elecció, successivament per sorteig, amb l'examen previ de l'areòpag, d'entre els membres de les dues primeres classes censatàries. L'arcont epònim donava nom a l'any i el polemarc era el cap militar de la ciutat. L'arcont rei assumia les competències en matèria religiosa i els altres sis arconts, denominats 'thesmothètes' eren els responsables de vigilar el compliment de les lleis. Amb el pas del temps, els arconts i l'areòpag perderen prerrogatives polítiques.

La **pèrdua d'importància dels arconts** es deu a diversos factors: la creació dels estratègs (501 aC), l'aplicació del sorteig com a mecanisme d'elecció (487/486 aC) i l'obertura de l'arcontat a la tercera classe censatària (457 aC).

A Atenes, la direcció dels afers polítics es deixà a les mans de deu nou magistrats –els **estratègs**– escollits anualment per l'*ekklesia* amb la possibilitat de reelecció, a raó d'un per tribu.

A Esparta, els magistrats encarregats de les tasques executives eren els **èfors**, que teòricament gaudien de grans poders. A més d'exercir una supervisió general de la societat espartana (fins i tot en qüestions morals), tenien àmplies competències executives i judicials.

Els **dos reis d'Esparta** eren responsables de les campanyes militars i de la direcció de la guerra, però, en alguns casos, tingueren un gran poder polític.

2.3. La *demokratía* atenenca

La *demokratía* atenenca s'inicià amb les reformes de Clístenes, implantades poc després del derrocament de la tirania dels pistràtides (510/509 aC).

Lectura recomanada

C. Mossé (1987). *Historia de una democracia. Atenas*. Madrid: Akal.

Les reformes de Clístenes es basaren en la **reestructuració de les tribus d'Atenes**, amb la intenció de crear uns cossos electorals (la tribu) formats per persones que vivien en zones diverses de tot l'Àtica.

Tècnicament, la reforma de Clístenes fou força conservadora, ja que deixà subsistir el col·legi dels arconts, el consell de l'areòpag i les classes censatàries. Comportà essencialment les mesures següents:

- 1) L'abolició de les quatre velles tribus gentilícies i la **creació de deu tribus noves**. A cada una de les noves deu tribus creades per Clístenes hi havia una fracció de les tres zones en què estava dividida l'Àtica: la ciutat d'Atenes (*ásty*), la costa (*paralía*) i la zona de l'interior (*mesógea*). Així, es barrejaven els ciutadans, s'eliminaven els localismes tribals i augmentava el sentiment de solidaritat interterritorial.
- 2) L'abolició de l'antic consell dels Quatre-cents, creat per Soló, i la **creació d'una *boulé*** de 500 membres (50 per cada una de les 10 noves tribus).
- 3) **L'establiment del mecanisme de l'ostracisme**, pel qual la col·lectivitat podia decretar l'exili de qualsevol persona sospitosa de voler exercir un govern unipersonal (tirania).

L'ostracisme

L'ostracisme és un mecanisme complex, llarg i feixuc, que preveia una pena d'exili temporal (deu anys) per a un determinat ciutadà. El primer pas consistia a determinar la necessitat de promoure aquesta mesura, per la qual cosa calia el vot favorable de l'*ekklesia* a mà alçada. En una segona votació, es determinava el nom del candidat (escrit segons la tradició en trossos de ceràmica, anomenats en grec *óstrakon*). Fou una potent arma en mans del *démos* i cap líder polític no es pogué escapar de la desconfiança popular. Entre les víctimes de l'ostracisme, hi figuren Hiparc, un *pisistràtida*, definit com a "amic dels tirans" (488/487 aC); Megacles, nebot de Clístenes (486 aC); Cal·lixè, nebot de Clístenes i cap dels alcmeònides (485 aC); Xantip, el pare de Pèricles (484 aC); Arístides, de la facció conservadora (482 aC); Temístocles, el vencedor de Salamina (471 aC), i Cimó, el vencedor de l'Eurimedont (461 aC).

Óstraka amb el nom de Temístocles (471 aC). Atenes. Museu Nacional.

En el decurs de la primera meitat del segle v aC, la democràcia atenesa es consolida plenament seguint unes clares línies d'evolució, que s'intensificaren arran de les mesures d'Efialtes i de Pèricles (des del 462 aC) i que, en substància, es resumeixen en una més gran obertura de càrrecs i assemblees a les diverses classes del *démos*:

1) Substitució progressiva dels arconts pels estratègs.

2) Disminució de les competències de l'areòpag. Amb tot, aquesta tendència fou lenta, ja que, si més no, fins a la meitat del segle v aC, l'areòpag conservà moltes competències i prestigi.

3) Accés dels zeugites, la tercera classe censatària, a l'arcontat (457-456 aC).

4) Retribució dels càrrecs públics. Per tal d'incentivar la participació de tot el *démos* en la vida pública, el Govern atenès aplicà el principi de la *misthophoría*, pel qual l'Estat remunerava l'assistència a l'*ekklesia* i a la *boulé* i la participació en els tribunals. Una gran massa de ciutadans amb pocs recursos trobaren en aquestes retribucions un mitjà essencial de subsistència.

5) Aplicació del sorteig com a mecanisme de determinació de l'accés als càrrecs públics. S'aplicava en l'elecció dels *bouleutai* i dels jurats dels tribunals (però, no pas, significativament, en l'elecció dels estratègs).

La *demokratía* atenesa, caracteritzada per l'alta implicació dels ciutadans en els afers públics i per l'elevada conscienciació política del *démos*, es legitimava pel fet que les decisions importants eren preses per l'assemblea del *démos*.

Participació electoral

Es calcula que vers la fi del segle v aC assistien a les assemblees populars uns 5.000 ciutadans atenesos d'un cens total proper als 30.000 (això representa un índex de participació electoral proper al 17%). La majoria dels assistents eren els residents a Atenes i al Pireu, molts d'ells pertinents a la classe dels tetes, la més baixa de les classes censatàries. Malgrat els intents d'estimular la participació ciutadana –com ara la institució d'una dieta de dos òbols–, les assemblees populars eren dominades per una minoria activa, formada per aquesta classe.

Ara bé, bona part dels càrrecs de govern –especialment els electius (els estratèges, els hiparcs o comandants militars, els administradors del tresor de la lliga de Delos)– continuaven essent exercits per l'aristocràcia tradicional. A més, el funcionament democràtic permetia l'emergència de líders polítics singulars (Cimó, Pèricles i Alcibiades), molts d'ells d'origen aristocràtic.

Les comèdies d'Aristòfanes poden donar una visió esbiaixada de la realitat democràtica d'Atenes, vista com un regne on la massa capritxosa és influenciada volublement per les posicions dels demagogs.

"Nosaltres tenim un amo, rústec d'humor, que mastega faves tot el dia i s'emprenya amb molta facilitat. Es diu Démos: és originari de la Pnyx. És un vell de mal caràcter i mig sord. En el mercat de la darrera lluna nova va comprar-se un esclau, un blanquer de Paflagònia [al·lusió al demagog Cleont], que és un bergant i fals. Quan es va adonar de com era l'amo, el blanquer paflagoni, s'ajupia davant seu, l'afalagava, li feia la pilota i l'ensarronava fent-li veure puntes de cuiro. Li deia: «Oh, Demos, banya't, que ja has exercit de tribunal en un judici. Tasta això, beu, menja, guarda't aquesta moneda. Vols que et faci veure la teca?» Aleshores, després de treure'ns a nosaltres el menjar que havíem preparat per a l'amo, el paflagoni va i li posa al davant la teca. L'altre dia, per exemple, jo havia fet a Pilos un pastís espartà i, ell, tot passant corrents amb maldat, me'l pren i serveix a l'amo el que jo havia preparat. A nosaltres ens fa fora i no deixa que ningú no serveixi l'amo, sinó que, quan està menjant, se li posa al costat amb la bossa de cuiro i fa fora els oradors. I li canta oracles. El vell delira pels oracles i el paflagoni, un cop que veu que l'amo ja s'ha tornat tonto, s'ha empescat la manera de calumniar-nos amb tot de mentides."

Aristòfanes, *Els cavallers* 2, 40-65.

La realitat sembla diversa: la riquesa dels debats mostra que el *démos* d'Atenes tenia una apreciació bastant exacta dels seus interessos vitals i dels perills que l'amenaçaven i que utilitzava de manera assenyada els mitjans financers, polítics i militars de què disposava per a fer-los front. Atenes fou, doncs, una **democràcia relativament madura**.

3. L'experiència religiosa de la polis clàssica

La **religió**, com la llengua o els costums, fou un **element definidor de la identitat grega**. Ser grec implicava retre culte a unes mateixes divinitats i compartir una sèrie de rituals religiosos. Ara bé, com que es tracta d'una **religió no dogmàtica**, es permetia un ampli ventall de **particularitats locals**.

La religió grega es caracteritza per tenir una **dimensió 'política'**, en el sentit que l'experiència religiosa es canalitzava en el marc de les institucions de la polis. Tota la vida de la polis estava impregnada de **religiositat**.

Tots els moments importants de la vida pública estaven vinculats a la religió, que actuava com un **element adicional de cohesió social**.

Els habitants de la polis –i especialment els 'privilegiats' ciutadans– havien de mantenir una relació de **respecte i devoció envers els déus** (*eusebéia*). Ser bon ciutadà implicava també venerar i témer el poder de les divinitats i participar en el culte públic que trobava la seva expressió en tot un seguit de rituals religiosos de caràcter públic organitzats per les autoritats polítiques (processons, sacrificis, pregàries, banquets comunitaris...). Paral·lelament, tot i que hi havia ampli marge per a les creences personals (com passa en totes les religions 'objectives'), l'*asebéia*, és a dir, l'actitud d'irreverència envers els déus, fou objecte de censura moral i de persecució judicial.

Atesa la **dimensió política de l'experiència religiosa**, qualsevol ciutadà podia exercir com a oficiant de l'acte religiós. En el culte privat, era el cap de família qui presidia els actes de culte; al camp de batalla ho feia l'estrateg i a la polis eren els magistrats els que assumien aquestes funcions religioses. Alguns cultes tenien **sacerdots específics**, transmesos dins una mateixa nissaga familiar o bé escollits per sorteig o per elecció directe en el marc de les assemblees ciutadanes. Exercien de representants de la comunitat davant els déus, administraven els santuaris, propietat divina sota control de la polis, i vetllaven pel desenvolupament correcte de les cerimònies de culte.

3.1. El culte

La praxi religiosa es concreta en el culte, format per un conjunt de rituals i actes litúrgics, individuals o col·lectius, amb els quals es lloa una divinitat o el que es considera sagrat, amb els quals s'espera aconseguir la benevolència i la protecció de la divinitat.

Lectura recomanada

Walter Burkert (2005). *Religió grega arcaica y clàssica*. Madrid: Editorial Trotta.

Sacerdocis hereditari

Hi havia sacerdocis hereditaris, transmesos de generació en generació dins d'una mateixa família o *génos*. La família dels Eteobutades s'encarregava del culte d'Atena Pòlias i de Posidó Erecteu i la dels Eumòlpides dirigia els misteris d'Eleusis.

3.1.1. La purificació

Abans d'entrar en contacte amb la divinitat calia efectuar un **acte de purificació** o **de lustració** per tal d'expiar tot aquell senyal d'impuresa (*miásma*) que en pogués dificultar el contacte.

Tot acte de culte i moltes activitats polítiques començaven amb un **ritual inicial de purificació**. Qui no ho feia, s'exposava a la ira i a la venjança divines. També es feien purificacions col·lectives de ciutats senceres amb finalitats depuradores després d'epidèmies o guerres internes. Tota mort, natural o provocada, comportava un ritual de purificació. En els casos de defunció, calia purificar la casa i els seus habitants per tal d'evitar la propagació del miasma. En els casos d'homicidis, els criminals estaven obligats a sotmetre's a rituals purificadors d'expiació de culpes. Per a l'acte de purificació, sovint basat en una **aspersió ritual de líquid**, s'acostumava a emprar aigua de mar o bé la sang de l'animal sacrificat.

Orestes es presenta davant Atena perquè el jutgi per l'homicidi de la seva mare Clitemnestra en revenja per l'assassinat del seu pare Agamèmnon:

"És llei que l'homicida estigui en silenci
fins que un home capaç d'expiar el seu crim
no l'haurà ruixat amb la sang procedent del sacrifici d'un animal acabat de néixer."

Èsquil, *Eumènides* 448-450.

Un cas particular es donava amb les imatges de culte de les divinitats, que se sotmetien periòdicament a operacions de neteja o a banys rituals de purificació per tal d'expulsar tota aquella immundícia que s'hi hagués pogut dipositar i recuperar així la seva puresa.

El bany ritual del *xóanon* d'Atena

Aquest acte comunitari es feia seguint un ritual concret que finalitzava amb la immersió de la imatge al mar. El més conegut era el bany de la imatge d'Atena al port de Falèron/Falèros que tenia lloc durant les Plintèries (del verb grec *plyno* que vol dir "netejar"). Aquesta festa se celebrava el darrer mes de l'any i simbolitzava la depuració de la comunitat. Així la ciutat iniciava el nou any purificada i renovada.

Xóanon

Estàtua, normalment de fusta, d'una divinitat. Feta normalment a partir d'un tronc, en conservava tot sovint la forma cònica.

3.1.2. La pregària

La **pregària** intenta aconseguir la protecció, benevolència o favor diví, obtenir l'èxit a la cacera o una bona collita i fins i tot suavitzar la còlera dels déus en perills imminents o reals com ara una tempesta o una malaltia. Consisteix en la invocació en veu alta del nom de la divinitat corresponent per tal de demanar la seva atenció i tot seguit es recorden els actes piadosos que s'han fet i es formula el prec (*euché*).

La **pregària** es feia fora del santuari, dempeus i amb les mans alçades cap al cel amb els palmells oberts, quan anava dirigida a les **divinitats celestes**; inclinat cap avall i sovint copejant amb les mans al terra, quan s'invocava **divinitats soterrànies** o de l'inframón, com en aquesta pregària a Atena:

"En primer lloc, a tu t'invoco, filla de Zeus, immortal Atena,
i a la teva germana que protegeix la terra,
Àrtemis, que s'asseu a l'agorà en un resplendent
tron circular,
i a tu Febus [Apol·lo], que colpeixes des de lluny,
ai, salvadors de la vida, acudiu tots tres en ajuda meva!
Si ja una ocasió passada sobre la castigada ciutat
aconseguiu allunyar la virulència de la pesta, presenteu-vos també ara!"

Sòfocles, *Èdip rei* 159-164.

3.1.3. L'ofrena

Per a assegurar-se el benefici diví, el fidel es comprometia a dedicar ofrenes a la divinitat a canvi del seu ajut. L'**ofrena**, per tant, es considerava simultània o consecutiva a la pregària i servia per manifestar respecte i consideració als déus, agrair el favor diví o deixar constància d'un èxit aconseguit.

Hi havia diversos tipus d'ofrenes i el seu format depenia sovint del déu al qual anava dedicada o del mateix objectiu que es volia obtenir.

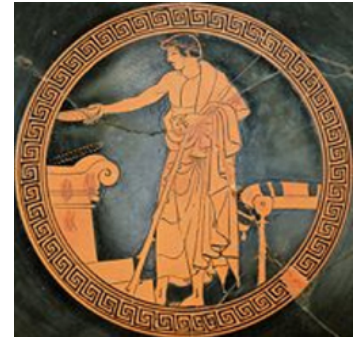
Les ofrenes podien consistir en objectes peribles (fruita, carn, líquids o flors) o duradors. Era normal destinar als déus les millors mostres o part del que s'aconseguia de manera inesperada: els primers i millors fruits d'una collita (primícies), captures singulars, troballes fortuïtes, botins de guerra.

Les ofrenes eren dipositades normalment prop de l'altar, damunt una taula consagrada. També podien estar penjades de les parets del temple o d'edificis especials destinats a honorar les divinitats.

Un tipus particular d'ofrena era la **libació**, que consistia en l'ofrena d'un aliment líquid –mel, llet, vi sense barrejar, hidromel (barreja d'aigua i mel)– que es vessava damunt l'ara o es posava en gerres dipositades al costat de l'altar. Aquest tipus d'ofrena era el més usual en el culte als morts, com revela aquest parlament d'Electra a les *Coèfores* d'Èsquil:

"–També jo mateixa, mentre vesso aquestes pàteres en honor dels morts, dic, invocant el meu pare [Agamèmnon]: Compadiu-vos de mi i del meu estimat Orestes. Enceneu de nou la llum en les nostres llars, perquè havent estat venuts per la nostra pròpia progenitora, vivim desterrats, mentre ella ha posat Egist en el teu lloc, precisament ell que fou còmplice de la teva mort."

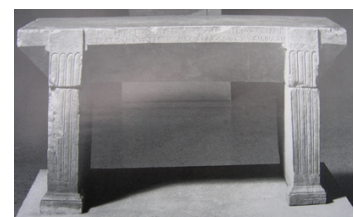
Èsquil, *Coèfores* 129-134.

Kylix àtica de figures roges (480 aC). París. Museu del Louvre. Representació d'un devot que vessa una libació damunt l'altar sagrat.

Cuinar per als déus

Les Pianèpsies i les Targèlies prenen el seu nom de les ofrenes que els devots dedicaven: el *pianós* era una sopa de llegums i verdures, mentre que el *tárgelos*, una mena de pa fet amb les primeres llavors. També s'oferien *pémματα* (fogasses de pa fet amb farina de diversos cereals). De vegades, s'oferien panets que imitaven formes d'animals.

Taula consagrada a Demèter trobada a Derveni (segle IV aC). Tessalònica. Museu Arqueològic.

Amb el nom d'*anáthema* es designava tota ofrena votiva, normalment duradora, amb què els devots regraciaven la divinitat pel favor rebut: vestits, vasos de ceràmica o metall, estatuetes, armament, joies o trofeus de caça.

Des d'època arcaica, les diverses *póleis* oferien *anathémata* a les divinitats, en forma de botí de guerra, armes, trípodas, estàtues, monuments o petits edificis, per celebrar i agrair els triomfs militars.

Tresor

Petits edificis en forma de temple destinats a acollir les ofrenes votives de cada ciutat.

Amb el pas del temps, els santuaris s'ompliren d'exvots, erigits per les diverses *póleis*, cada vegada més rics i fastuosos. El que en un principi havia nascut com a acte de pietat col·lectiva destinat a commemorar un fet històric, s'acabà convertint en un acte d'ostentació que servia per a posar en relleu en els grans santuaris el poder de cada polis.

Hidria Ricci (500 aC). Roma. Museu de Villa Giulia. Representació d'un sacrifici (les parts de l'animal sacrificat que es destinaven a la divinitat eren cuinades damunt l'altar).

3.1.4. El sacrifici

El sacrifici, considerat l'ofrena més preuada per als déus, implicava la mort d'un ésser viu. Era la més important de les cerimònies de culte de la polis.

El sacrifici animal o cruent assolí una importància rellevant a la pràctica ritual col·lectiva de la polis, fins al punt que s'acabà identificant amb la inauguració de la festa.

Diversos tipus de sacrifici

La *thysía* era una ofrena d'estructura complexa que obeïa una tradició i uns rituals concrets. Hi havia tipus diversos: **sacrificis cerimonials**, en dates concretes i dedicades a divinitats concretes; **sacrificis de divinització**, per tal d'acceptar una nova divinitat al panteó; **sacrificis honorífics**, per honorar els déus amb regals en una manifestació de respecte; **sacrificis de purificació**, per a eliminar el *miásma*; sacrificis en honor als déus de l'Olimp i en els quals se celebrava un àpat ritual (com una mena de comunió) amb la carn de l'animal sacrificat. També hi ha d'altres sacrificis per a moments i aspectes concrets de la vida diària: de salvació, d'iniciació, de traspàs, d'agraïment i de bons auguris.

L'elecció de l'animal sacrificat depenia de la divinitat honorada: als déus olímpics s'acostumava a oferir animals de pell blanca i als déus infernals, animals de pell fosca. En general, aquests animals havien de ser purs, forts i sans i no haver estat utilitzats abans en feines agrícoles o similars.

Les víctimes variaven en importància i nombre segons les capacitats econòmiques del sacrificant, de la importància i de classe de celebració cultural. A les grans cerimònies, el sacrifici adquiria màxima solemnitat. Així, a Atenes, durant les Grans Panatenees se celebrava una hecatombe ("sacrifici de cent bous").

El desenvolupament del sacrifici

La cerimònia estava protagonitzada per un sacerdot i un escorxador. El primer rebia la víctima al peu de l'altar, dirigia els rituals de purificació, pronunciava la pregària i posava uns grans de civada per damunt de l'altar i del coll de la víctima. Així es consagrava l'altar, procés necessari i previ a la immolació. El sacerdot, tot seguit, degollava les víctimes i l'escorxador les esquarterava i untava amb greix les parts destinades a la divinitat (preferiblement, els ossos de la cuixa). Després es vessava el líquid de les libacions pel damunt i es cuinaven damunt l'altar perquè el fum que en sortís servís d'aliment per als déus. La resta de la víctima es repartia entre els assistents.

3.1.5. El banquet sagrat

Els sacrificis públics finalitzaven amb un **banquet sagrat**, en què es repartia la carn de les víctimes sacrificades entre els assistents.

Aquest àpats comunitaris de caràcter religiós i festiu acomplien una doble funció: d'una banda, servien per a celebrar col·lectivament la renovació del pacte amb la divinitat mitjançant el sacrifici i, de l'altra, amb el repartiment dels excedents de la polis, servien per a estrènyer els llaços de solidaritat entre els membres de la comunitat.

Els principals banquets públics

Atesa la massiva participació de les festes en honor a la patrona d'Atenes, a les Panatenees era necessari immolar nombroses víctimes per tal de poder alimentar tot el públic assistent. També les Jacínties, les festes que se celebraven a Esparta en honor a Jacint, l'amant d'Apol·lo, finalitzaven amb un banquet públic anomenat *kopís*, en què participaven tots els membres de la comunitat, incloent-hi fins i tot hilotes i estrangers.

3.1.6. La processó

La processó era l'exhibició més brillant del culte i el reflex de l'ordre ciutadà, ja que el poble desfilava pels carrers de la ciutat, jerarquitzat per classes o gremis d'oficis. Així es posava de manifest la cohesió de la ciutat davant els homes i imaginàriament també davant els déus als quals es dedicava la festa.

Holocaust

S'anomenava així la cremació total de la víctima immolada que es consagrava als déus per mitjà del foc. Aquest tipus de sacrifici era propi de rituals ctònics i s'emprava sobretot en cerimònies d'expiació i en rituals de culte als difunts. Atès que l'animal era incinerat, el ritual de l'holocaust no comprenia un banquet ritual.

Proteïnes animals

Els banquets comunitaris constituïen, per a gran part de la comunitat, una de les poques ocasions de menjar carn que tenien durant l'any, atès que eren pocs els ciutadans que es podien permetre incloure la carn a la seva dieta alimentària.

Alhora, la **processó** servia per a sancionar religiosament els indrets de la ciutat i establir-ne, de manera simbòlica, els límits principals. Algunes processons, com la de les Bendidies que se celebraven a Atenes en honor a Àrtemis, ultrapassaven els límits de la ciutat. Així quedaven palesos els vincles religiosos de la perifèria amb el centre i la preeminència del centre urbà.

3.2. Calendari i festes

La vida d'un grec d'època clàssica estava marcada pel ritme de les festes religioses de la família, amb el minuciós acompliment dels rituals heretats dels avantpassats, i de la polis. **Festa i religió** eren dos elements estretament vinculats entre si. En principi, a les grans festes de la polis només hi podien participar activament els ciutadans i alguns estrangers privilegiats.

El calendari grec

Fins ben avançada l'època clàssica, els grecs empraren un calendari basat en els cicles del Sol i la Lluna, que dividia l'any en 12 mesos de 29 i 30 dies alternativament però, com que d'aquesta manera, l'any tenia només 354 dies, calia afegir un nou mes cada tercer, sisè i vuitè anys. Gràcies als estudis de Metó, l'any 432 aC s'implantà l'ús d'un nou calendari que regulava el desequilibri existent entre el calendari solar i el lunar.

Així, l'any quedava dividit en 12 mesos lunars de 29, 30 i 31 dies i començava amb el solstici d'estiu. Gairebé tots els mesos tenien el nom d'una de les festivitats religioses que s'esdevenien en el decurs d'aquell mes. L'any oficial civil i religiós començava a Atenes el mes de l'Hecatombé (la segona quinzena de juny), tan bon punt finalitzava la collita de cereals i finalitzava el mes de l'Esciroforió (a principis de juny).

La majoria dels mesos reben el nom de festes i rituals d'origens ancestrals destinats a propiciar la fertilitat i la fecunditat de la terra.

El cicle metònic

L'astrònom i matemàtic Metó d'Atenes descobrí que la suma de 235 mesos lunars equivalia a 19 anys solars. Basant-se en aquesta observació, creà un calendari de cicles de 19 anys (7 de traspàs i 12 anys de 12 mesos lunars cadascú). Aquest mètode fou vigent fins a la reforma de Cèsar. El calendari instituit per Metó és encara avui l'utilitzat pels hebreus.

El **calendari** estava estretament vinculat a les festes religioses, que marcaven les etapes vitals de l'individu i els moments més importants de la vida en comú.

Les festes eren per la societat grega, com per a moltes altres cultures, **la màxima expressió del caràcter col·lectiu de la religió**, un moment en què la devoció religiosa es confonia amb l'orgull ciutadà.

El calendari festiu variava d'una ciutat a l'altra. Moltes festivitats eren comunes a diverses ciutats, encara que no se celebraven el mateix dia a tot arreu. Per norma general, les festes sancionaven els **canvis d'estació i les principals fases del cicle agrícola** (sembrada, sega i recollida).

Calculadora del temps (150 aC). Atenes. Museu Nacional. Aquest aparell, trobat per uns pescadors a l'illa de Creta, servia per comptar el temps per olimpíades prenent com a base el calendari de cicles lunars de 19 anys instituit per Meteó.

El millor conegut és el **calendari àtic**, que comprenia prop d'una cinquantena de festivitats religioses anuals i rituals de fecundació i fertilitat, actes de purificació i festivitats en honors dels fundadors mítics de la ciutat. Durant l'execució d'aquestes festes, la vida pública de la ciutat quedava paralitzada.

El calendari àtic		
Nom del mes	Durada	Divinitat
Hecatombeó (31)	23 de juny - 23 de juliol	Apol·lo
Metageitnió (30)	24 de juliol - 22 d'agost	Apol·lo (Metageitni)
Boedromiό (31)	23 d'agost - 22 de setembre	Apol·lo (Boedromi)
Pianepsiό [Tesmoforiό] (30)	23 de setembre - 22 d'octubre	Apol·lo
Maimacteriό (31)	23 d'octubre - 22 de novembre	Zeus (Maimacteu)
Posideό (30)	23 de novembre - 22 de desembre	Posidó
Gameliό (31)	23 de desembre - 22 de gener	Zeus i Hera
Antesteriό (29/30)	23 de gener - 20 de febrer	Dionís
Helafeboliό (31)	21 de febrer - 23 de març	Àrtemis
Muniquiό (30)	24 de març - 22 d'abril	Àrtemis
Targeliό (31)	23 d'abril - 23 de maig	Àrtemis-Apol·lo
Esciforiό (30)	24 de maig - 22 de maig	Atena (Escirada)

El codi de Nicòmac

L'any 410 aC, l'*ekklesia* encarregà a Nicòmac la revisió del codi de Soló i la redacció d'un nou calendari religiós destinat a ser exposat en un lloc públic. A l'àgora d'Atenes s'han trobat fragments d'aquest codi que citen les festes anuals o bianuals i esmenten els magistrats responsables de la festivitat, el tipus de víctimes destinades al sacrifici, les despeses, etc.

Aquestes celebracions públiques contribuïen a exaltar els sentiments religiosos. Al mateix temps, eren **demonstracions de patriotisme** i de la supremacia d'Atenes davant el món. El mateix format d'aquestes festivitats, que incloïa processons, àpats rituals i concursos de tipus atlètic, líric, musicals o dramàtics, feia que aquestes actuessin com a **cohesionador social**.

Atenes. Partenó. Fris de la cel·la (442-483 aC). Representació de la processó de les Grans Panatenees. Obra del taller de Fídias.

Les festes més importants del calendari àtic eren: les Panatenees, les Tesmofòries, les Grans Dionisíaques i les Antestèries.

Les Panatenees

Festivitat atenesa per excel·lència en honor d'Atena Pòlias i de Teseu, rei mític de la ciutat d'Atenes. Se celebrava a l'estiu, a l'inici de l'any (en el mes Hecatombeó), tot i que, les preparacions començaven un mes abans, durant l'Esciroforió, amb la purificació del santuari d'Atena Pòlias i el bany ritual del *xóanon* de la deessa.

Les **Panatenees** duraven dos dies i comptaven amb l'assistència massiva de la comunitat. L'activitat central era la processó del peple d'Atena que sortia del Ceràmic, travessava el centre d'Atenes i arribava fins al temple d'Atena Pòlias a l'Acròpolis. Seguidament, es feia un gran sacrifici en honor a la deessa. Les víctimes immolades es cuinaven i es repartien entre els assistents. Cada quatre anys se celebraven amb especial solemnitat les Grans Panatenees: duraven vuit dies i comprenien competicions musicals, atlètiques i hípiques.

Les Tesmofòries

Rituals de fertilitat en honor a Demèter i la seva filla Kóre (Persèfone), celebrats el mes de Pianepsió (setembre-octubre). Només hi podien participar dones casades que gaudien del dret de ciutadania.

En el decurs dels tres dies que duraven les **Tesmofòries** s'oferien sacrificis de lletons i es feien libacions, balls i cants rituals en honor de les dues divinitats demanant una bona sembrada i una collita encara millor.

Les Grans Dionisíaques

La panspermía

La *panspermía* era una mena de sopa feta amb cereals cuits que les devotes oferien durant les Tesmofòries i que anaven destinats als morts que, segons es creia, pujaven a la terra durant aquells dies. L'ofrena d'aliments destinats als difunts és una tradició ancestral present en moltes cultures.

En l'època de traspàs de l'hivern a la primavera s'esdevenien diverses festivitats en honor a Dionís. Una de les més importants eren **les Grans Dionisíiques** que se celebraven a l'arribada de la primavera i duraven una setmana sencera.

Els fidels sortien en processó festiva disfressats de sàtirs, dansant i cantant ditirambes (himnes corals) dedicats a Dionís. És en aquestes processons festives en honor al déu del vi on cal situar, altrament, els orígens embrionaris del carnestoltes. La festa finalitzava amb el concurs teatral. Posava punt i final a una setmana festiva plena de rituals i sacrificis en honor a Dionís que comptaven amb la participació de tota la comunitat.

Les Grans Dionisíiques

Les Grans Dionisíiques se celebraven del 8 al 15 del mes d'Helafebolió. El primer dia (8) es duia a terme la presentació del concurs teatral. El dia següent (9) s'esdevenia la processó del *xóanon* (imatge) de Dionís, que recorria els carrers d'Atenes acompanyada d'un seguici festiu de dansaires i músics fins a arribar al santuari de Dionís que hi havia al costat del teatre, al peu de l'Acròpolis. El dia 10 es donava inici a la festa amb la solemne processó oficial i el sacrifici en honor del déu. A la tarda, hi havia el certamen de ditirambes, entre deu cors en representació de les deu tribus de l'Àtica. El dia 11 es presentaven a concurs cinc comèdies. Els últims tres dies de festa –del 12 al 14– es duia a terme el concurs teatral. El 15 hi havia el repartiment de premis.

Les Antestèries

Les **Antestèries** eren una altra festa dedicada a Dionís, però de format i objectius semblants a les Tesmofòries. Se celebraven durant el mes homònim Antesteriò i, d'una banda, marcaven la fi de l'hivern i l'arribada del bon temps i, de l'altra, servien per a retre homenatge als difunts.

3.3. Alguns cultes particulars

Tant els cultes poliàdics com els santuaris panhel·lènics afavorien la cohesió social, però no sempre cobrien les necessitats religioses dels membres de la comunitat. D'altra banda, hi havia qüestions existencials, com la mort, sobre les quals la religió oficial no podia donar resposta ni oferir consol.

Un dels elements que caracteritzen la religiositat de la fi del segle v aC és la preocupació pel destí de l'home, després de la mort. Aquest fenomen provocà la **proliferació de cultes especials** que conviuen paral·lelament amb la religió oficial.

La **nova interpretació de l'existència humana** que propugnaven aquests cultes es veié afavorida per dues circumstàncies: **l'afebliment creixent del sentiment** de formar part d'una col·lectivitat política i la proliferació de doctrines filosòfiques que qüestionaven la mateixa condició humana.

Conceptes relacionats

Pel que fa al teatre, vegeu l'apartat "El teatre: educació per a la ciutadania".

Cratera àtica (440 aC). Nova York. Metropolitan Museum. Hermes condueix Kóre a la terra mentre Hècate els il·lumina amb les dades i Demèter, a la dreta, sosté el ceptre esperant el retorn de la seva filla.

Aquestes alternatives religioses, tot i divergir formalment entre si, tenien en comú el fet que plantejaven el problema de la **justícia més enllà de la mort** i que, contràriament a la religió oficial, oferien a l'individu una promesa de salvació al marge de tota confiança en l'ordre terrenal.

Aquestes **noves formes de religiositat** es basaven en el convenciment de la realitat de l'omnipresència divina. Preveien un establiment de llaços particulars entre el devot i la divinitat (evidenciats en miracles, curacions i revelacions). El **contacte personal amb la divinitat** –per mitjà de diversos mecanismes que provoquen el trànsit– garantia la **salvació a títol individual**, amb la promesa d'immortalitat (després d'experimentar, amb la repetició del ritual, la mort de la divinitat i el seu retorn a la vida).

Aquests cultes es veieren afavorits pel fet que, a diferència de la religió pública, estaven **oberts a tothom**, independentment de la seva condició social, edat o sexe. Només n'eren exclosos els homicides i els bàrbars.

3.3.1. Els cultes místèrics

Una sèrie de cultes es caracteritzaven pel fet que no es realitzaven a l'aire lliure i a la vista de tothom, sinó perquè estaven reservats a col·lectius particulars.

En aquests cultes, denominats "**místèrics**", els devots experimentaven un procés d'iniciació, reservats a uns quants fidels i ocult a la gran massa, que els feia "més piadosos, més justos, més bons".

Els més importants d'aquests cultes místèrics foren els celebrats a Eleusis, prop d'Atenes, que s'incorporaren al calendari festiu de l'Àtica. Els **misteris d'Eleusis**, d'arrels ancestrals, se centraven en la veneració la deessa Demèter i a la seva filla Kòre, o altrament anomenada, Persèfone, protectores de la fertilitat de la terra i relacionades també amb el culte als morts. Cada any, a finals d'estiu, pelegrins d'arreu de Grècia arribaven en solemne processó a Eleusis per assistir a la celebració dels misteris.

Els iniciats (*mystai*) havien de fer un seguit de proves i recitar unes fórmules per aconseguir una revelació que els garantís una bona acollida al món d'ultratomba. Els rituals d'iniciació eren complexos i secrets, i és per aquest motiu que no hi ha gaire informació sobre aquests cultes. Tothom hi podia participar i es podia sotmetre a la iniciació amb l'única condició de mantenir en secret tot el que s'esdevenia a les cerimònies.

Conceptes relacionats

Pel que fa al pitagorisme i l'orfisme, vegeu l'apartat 6.2.

Demèter i Eleusis

Segons el mite, Demèter havia fundat aquests misteris quan arribà a Eleusis cercant la seva filla Persèfone que havia estat raptada per Plutó.

"El que hi ha a l'interior dels murs del santuari, un somni m'ha prohibit de descriure-ho i és evident que als no iniciats no és lícit de conèixer ni tans sols indirectament tot allò que els està vedat de contemplar."

Pausànias, *Descripció de Grècia* 1, 38, 7.

3.3.2. El culte a Dionís

Dionís, déu de la supervivència, donador d'èxtasi, era el responsable de fenòmens controlats d'**alteració de la normalitat personal i social**.

El culte de Dionís garantia als fidels una **certa salvació personal**. En efecte, la història mítica del déu –el seu especejament i la seva posterior reanimació– l'aproximava a les divinitats 'ressuscitades'. La seva baixada a l'Hades per a rescatar la seva mare Semele i el seu posterior retorn al món dels vius feia del déu un **donador d'immortalitat**.

Els **rituals associats al culte de Dionís** (el menjar col·lectiu de productes tradicionalment vedats, com la carn crua, símbol de barbàrie per al món grec) permetien oblidar les penes en una cultura socialment repressiva, basada en l'existència de prohibicions estrictes. El consum del vi –la beguda del déu– suprimia les inhibicions socials adquirides i permetia adoptar una nova personalitat (com el déu reanimat o ressuscitat).

Els **misteris bàquics o dionisiacs** era un culte esotèric al qual s'accedia mitjançant una iniciació individual (*teletè*). A diferència dels misteris de Demèter o dels altres déus, els misteris bàquics no estaven vinculats a cap santuari concret ni a un col·legi sacerdotal organitzat.

Els iniciats portaven una estaca guarnida de branques d'heura i pàmpols (*thyrsós*) que era el símbol del culte dionisiac. De nit, un grup de dones, les mènades o bacants, posseïdes per Dionís, executaven uns balls desenfrenats acompanyades del so de la flauta i el timpà i recorrien muntanyes i boscos cridant en un estat de trànsit que les portava a l'èxtasi. Així, es consumava el procés d'iniciació amb què els seguidors d'aquests misteris creien unir-se místicament a Dionís. L'acció desmitificadora de la vida que oferien els misteris bàquics era un dels principals atractius d'aquest culte.

Les festes del déu –les **Dionísiques**, les **Bacanals**– representaven un moment de ruptura de la normalitat social, ruptura que es considera necessària puntualment per al manteniment ordinari de les regles de convivència.

El telestèrion d'Eleusis

Era l'edifici on es feien els cultes místics. Cimó i Pèricles, després de l'incendi provocat pels perses el 480 aC, n'emprengueren la reconstrucció, atesa la popularitat que havien anat adquirint els misteris d'Eleusis.

Les bacants

Amb el mot de *bácchos* es designava el bastó que feien servir els devots en el seu pelegrinatge fins a Eleusis. Més tard i per extensió, es passà a anomenar els pelegrins *bácc-hoi* o *bácchai* "portadors de bastó". Amb tot, el mot 'bacant' s'utilitza sobretot per a denominar les dones que participaven als rituals dionisiacs. En època romana Dionís també es conegut com a Bacus.

El santuari de Dionís a Teos

A Teos, a Àsia Menor, hi havia un dels santuaris més colossals destinats al culte a Dionís. Diuen les fonts, que prop del santuari hi havia una font d'on brollava aigua amb gust de vi.

3.3.3. Asclepi, el déu guaridor

Asclepi (*Asklepiós*) o Esculapi, com més tard l'anomenaren els romans, era un heroi nascut de la unió d'Apol·lo amb la mortal Corònide. Si bé no era immortal, fou tanta la fama que assoliren les seves virtuts curatives, que el poble l'elevà a la categoria divina i arreu de Grècia era venerat com el **déu sanador per excel·lència**, i eclipsà, fins i tot, el seu pare Apol·lo.

Durant la segona meitat del segle v aC, **Asclepi** es convertí en una de les divinitats més venerades. La majoria de les *pólis* gregues es féu construir un *asklepiéion* (santuari dedicat al culte d'Asclepi).

La veneració al déu de la medicina estigué fonamentalment vinculat a dos santuaris: l'**Asklepiéion d'Epidaure** i l'**Asklepiéion de Cos**, que esdevingueren centres de pelegrinatge terapèutic.

A l'illa de Cos funcionà de manera paral·lela al santuari una **important escola de medicina**. El seu membre més il·lustre fou **Hipòcrates**, considerat el fundador de la medicina.

A **Atenes**, la popularitat d'Asclepi augmentà especialment arran de la pesta que assolà la ciutat a l'inici de la Guerra del Peloponnès (430 aC). Poc després (420 aC), Asclepi fou introduït de manera oficial en el panteó de divinitats oficials de la polis. En el seu honor, es construí un santuari als peus de l'acròpolis i s'instaurà la festivitat religiosa de les Asclèpies, que se celebrava cada quatre anys i que incloïa certàmens atlètics, teatrals i musicals.

El culte a Asclepi esdevingué especialment important sobretot en època hel·lenística. En aquesta època, als santuaris de Cos i Epidaure, s'uní l'**Asklepiéion de Pèrgam**, que es convertí en el tercer gran santuari del déu.

Els malalts acudien als santuaris d'Asclepi i se sotmetien a un procés de purificació. Després feien la seva pregària i dedicaven un sacrifici a la divinitat. Arribada la nit, s'iniciava el procés d'incubació: els malalts se n'anaven a dormir a la sala dormitori (*koimetérion*) del santuari. Els devots d'Asclepi creien que el déu se'ls apareixia en somnis i els curava o bé els donava el tractament que calia seguir per a guarir la seva malaltia.

Els que es curaven en aquests santuaris dedicaven a Asclepi petites reproduccions de la part del cos afectada per la malaltia i també inscripcions votives que després eren penjades en llocs visibles i que, d'aquesta manera, servien per a promocionar aquesta divinitat i atraure més devots al santuari.

L'Asklepiéion d'Epidaure

Gràcies a les generoses ofrenes dels fidels, una ciutat tan petita com Epidaure es pogué permetre construir al segle IV un nou i sumptuós santuari dedicat a Asclepi i un teatre amb capacitat per a 15.000 persones, gairebé les mateixes que podia encabir el teatre de Dionís a Atenes.

El jurament hipocràtic

Encara avui es costum que els metges repeteixin un jurament (el jurament hipocràtic) quan es llicencien.

Asclepi, a diferència del que passava amb els déus del panteó olímpic, sempre fou vist com un déu proper als homes, que oferia solucions de tipus pràctic i immediat sobre un dels temes que més preocupa la condició humana: la salut i les malalties corporals.

Lectura recomanada

L. Bruit Zaidman; P. Schmitt Pantel (2002). *La religión griega en la polis de la época clásica.* Madrid: Akal.

4. El teatre: educació per a la ciutadania

En aquest apartat analitzarem el **teatre grec** (tragèdia i comèdia), una de les creacions més notables de la cultura grega. Se n'estudiaran els orígens, vinculats als rituals religiosos, la seva funció social i els principals autors.

La representació teatral, i particularment la tragèdia, constituïa un dels esdeveniments més esperats per tots els ciutadans. L'assistència al teatre representava un acte **lúdic i social** i funcionava com a **vàlvula d'escapament** que permetia d'evadir-se de la rutina i les preocupacions quotidianes.

Les tragèdies d'Èsquil, Sòfocles i Eurípides i les comèdies d'Aristòfanes ofereixen un **corpus únic de material sociohistòric** que ajuden a comprendre, o si més no, a imaginar com deuria ser la vida política, social i cultural de l'Atenes del segle v aC. Presentat com a element igualitzador i educador del *démos*, el teatre també fou el **vehicle de transmissió dels valors i ideals de la societat atenenca**.

El teatre d'Epidaure, construït el segle IV aC, és un dels més ben conservats. La seva perfecció, des del punt de vista arquitectònic i acústic, feu que fos pres com a model per a l'edificació de molts teatres posteriors.

4.1. L'origen de la tragèdia

Molts interrogants envolten els orígens de la tragèdia. Fins i tot la mateixa etimologia de la paraula 'tragèdia' continua essent avui un enigma.

Diversitat d'opinions sobre l'origen de la tragèdia

Per a la majoria d'autors, la *tragodía* derivaria dels balls i cants corals que homes disfressats de sàtirs o *trágos* ("boc") executaven en honor a Dionís. Posteriorment, s'hi afegiren parts recitades o dialogades i aquest nou format originaria la tragèdia. Altres estudiosos cerquen els orígens de la tragèdia en el culte als morts o en els planys funeraris que es feien davant la tomba dels herois locals. Un tercer grup continua defensant els cants rituals primitius en pro de la fertilitat de la terra com a possible origen del drama.

És molt probable que els orígens del teatre estiguessin relacionats amb diversos rituals i celebracions rurals dedicats a la fertilitat de la terra i, més concretament, amb el culte a Dionís.

El mot teatre

La paraula 'teatre' deriva del mot grec *théatron*, que vol dir "lloc on veure o contemplar" i té una doble significació: d'una banda, es refereix a l'espai on tenien lloc les representacions teatrals, i de l'altra, és el nom amb què es coneix l'espectacle que en aquest espai s'espectava.

Nietzsche i l'origen de la tragèdia

Inspirat per l'obra d'Aristòtil, Nietzsche analitza a *L'origen de la tragèdia* els diversos aspectes del comportament humà que es presenten en la tragèdia grega, i exalta la sublimitat del gènere a l'hora de descriure els patiments humans.

4.2. La representació

Les obres de teatre es representaven en concursos que tenien lloc durant les **Grans Dionisíiques**. Els preparatius començaven mesos abans i s'hi implicava una part important de la societat atenesa.

L'organització del certamen teatral

L'arcont epònim era el responsable de l'organització del certamen teatral anual de les Grans Dionisíiques: per sorteig s'escollien l'autor, el protagonista i el ciutadà que havia de pagar les despeses de les representacions. Més tard, conegut com a *choregós* ("el coreg") escollia els membres del cor, que eren normalment ciutadans que s'oferien desinteressadament. El protagonista escollia, lliurement, el *deuteragonista* i el *tritagonista* i, entre ells, es repartien tots els papers de l'obra.

El certamen teatral tenia lloc del 8 al 15 del mes d'Helafebolió. El primer dia es duia a terme el *proàgon* o presentació general dels autors, els *coregs*, els músics i els actors, que es feia a l'Odeó proper al teatre de Dionís. Cada autor anunciava els títols, els temes i els noms dels actors que intervindrien a les seves obres. La tarda del dia 10, hi havia el certamen de ditirambes, entre deu cors en representació de les deu tribus de l'Àtica. El dia 11 es presentaven a concurs cinc comèdies. Els últims tres dies de festa –del 12 al 14– es duia a terme el concurs teatral.

En el concurs de tragèdies, cada autor presentava una **trilogia**, formada per tres tragèdies, i un drama satíric. Les diverses obres presentades a concurs s'anaven representant, gairebé sense interrupció, des que sortia el sol fins que es ponía, durant els tres dies que durava el certamen teatral. El darrer dia de les Grans Dionisíiques, el jurat emetia el veredict i es lliuraven els premis al *choregós*, l'autor i l'actor guanyadors.

L'èxit de les representacions teatrals com a acte popular, lúdic i democràtic féu que totes les ciutats gregues volguessin disposar d'un **edifici teatral**. Per a la seva construcció s'aprofitava la inclinació natural d'un turó on es disposava de manera concèntrica la graderia per als espectadors. L'edifici teatral contenia l'**orquestra**, entre l'escena i la graderia, on se situava el cor, i l'altar de **Dionís** que recordava, de manera simbòlica, els orígens rituals del teatre. A l'**escenari** o prosceni, construït a un nivell més alt que l'orquestra, hi actuaven els actors. L'**escena** era un petit espai tancat que es posava rere l'escenari, on els actors es canviaven de màscara i d'indumentària.

Choregós (El coreg)

Mecenes que pagava la representació teatral, escollit a sort per l'arcont epònim. El *choregós* vencedor podia erigir un monument amb el trípede de bronze que constituïa el premi per a la representació guanyadora.

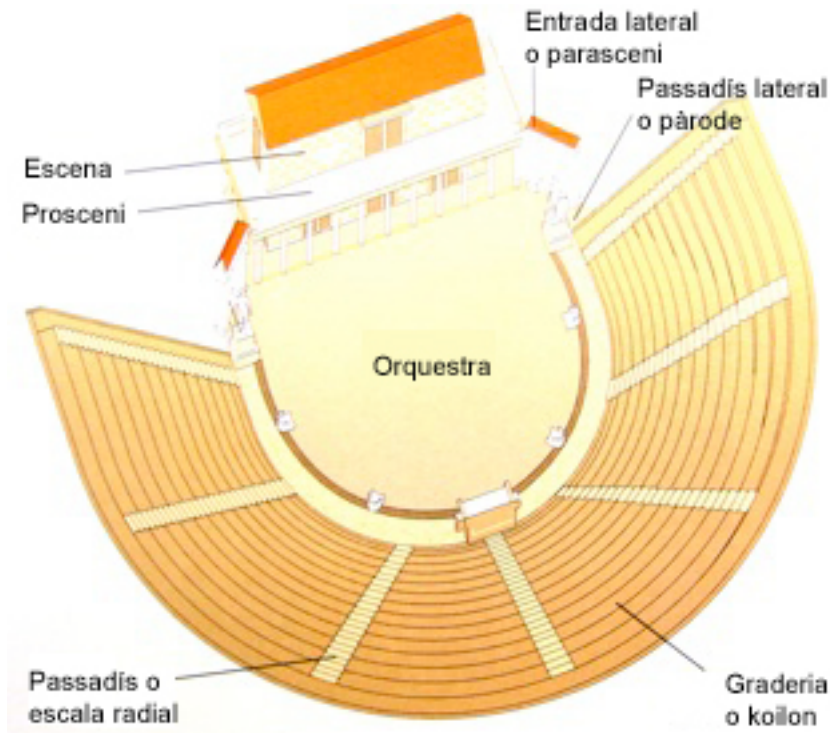
Trilogia

Els autors sovint presentaven les seves obres al certamen en forma de trilogia per tal de poder explicar la història completa de l'heroi. Malauradament només s'ha conservat sencera una trilogia, l'*Orestíada* d'Èsquil.

Seients reservats

La primera fila estava reservada als magistrats i als atenesos i estrangers que havien rebut el privilegi de la *proedria*, és a dir, de la distinció de seure a primera fila. Altres col·lectius (els membres de la *boulé* i de les deu tribus, els joves, els metecs i les dones) també tenien un sector reservat a la graderia del teatre.

La forma semicircular del teatre garantia una perfecció acústica que permetia que el so arribés a tots els espectadors. Per tal de millorar la sonoritat del teatre i la visibilitat del públic, els actors es posaven **màscares** de grans dimensions, que a banda de permetre fer més d'un paper i representar personatges femenins, servien de megàfons que feien ressonar la veu. També facilitaven la visibilitat de l'espectador els **coturns**, sabates de plataforma que es posaven els actors per semblar més alts i fer-se més visibles al públic.

Atenes. Teatre de Dionís (v-iv aC. Reconstrucció axonomètrica.)

Atenes. Llanterna de Lisícrates (334 aC). Alçada pel choregós Lisícrates, vencedor del certamen teatral d'aquell any.

4.3. L'estructura de la tragèdia

Vers el segle VII aC, el primitiu ditirambe coral en honor de Dionís s'estructurà en parts recitades i en parts cantades. La política populista dels tirans (segle VI aC), que afavorí el culte a Dionís, també degué impulsar cants corals dedicats al déu del vi i confiats als balls i la mímica dels dansaires.

Al primitiu ditirambe coral s'afegí la figura del **protagonista**, un actor individual que interactuava amb el cor, i que sovint s'oposava a aquest i creava un dels elements fonamentals de la tragèdia: **el conflicte**. A Èsquil es deu la **introducció d'un segon actor** (el *deuteragonista*) que permet introduir el **diàleg entre personatges**. Finalment, Sòfocles féu entrar el **tercer actor** (*tritagonista*), que animà l'acció i reduí, en contrapartida, el paper del cor.

El cor, l'element més antic de la tragèdia, no tenia un paper decisiu en l'acció dramàtica: representava la **veu de la consciència de la societat atenesa** i feia de **jutge moral de les accions dels personatges**.

4.4. Temàtica i conflicte a la tragèdia

El mite és la **matèria proteica de la tragèdia grega**. Els herois del cicle troià i tebà són els protagonistes de la majoria d'obres.

El motiu de la predilecció pels herois mítics es deu al **dramatisme dels episodis mítics** que protagonitzen. Eren personatges desafortunats que havien experimentat la duresa de la *hýbris* divina i que havien estat víctimes de grans penyalitats provocades per la seva pròpia desmesura o irreverència o per la dels seus predecessors envers els déus.

Al mateix temps, aquests herois representaven els principals **arquetipus atemporals del comportament humà**. A través d'ells, la tragèdia podia explorar la part més profunda, dolorosa, esplèndida i perillosa de l'ésser humà, especialment en el moment de prendre decisions, escollir la conducta que cal seguir i afrontar les lleis, humanes o divines. Aquest **conflicte interior del protagonista** fou el motor veritable de l'engranatge de la tragèdia.

En el següent fragment del *Prometeu encadenat* d'Èsquil, Prometeu es resigna davant el càstig imposat pels déus per haver gosat assimilar-s'hi, en haver ofert el foc als mortals:

–"Prometeu: –Però, què estic dient? D'avançada bé conec tot el futur, i no arribarà cap desgràcia no prevista. Prou bé sé que cal soportar el que hagi estat previst pel destí, com millor es pugui."

Èsquil, *Prometeu encadenat* 101-104.

Mitjançant el recurs al mite, es recordaven les conseqüències de les guerres, els patiments dels traïdors, la glorificació de la grandesa humana, l'exemplificació de la misèria, la venjança. Els autors no miraven d'atemperar l'horror i la crueltat dels mites, sinó que mostraren especial devoció pels patiments més atroços.

Tot i la distància dels fets mitològics amb el moment en què es representaven aquestes tragèdies i la poca relació dels personatges amb els atenesos del segle v aC, l'**atemporalitat del conflicte** al qual s'enfrontaven aquests personatges i la **reacció de l'heroi**, perfectament humana, feien que l'espectador s'identifiqués amb l'heroi i, en certa manera, el comprengués. Aquesta identificació i posterior comprensió comportaven un alleujament interior personal i col·lectiu, conegut amb el nom de *kátharsis* ("purificació") que assolien els espectadors després de la contemplació de les penyalitats de l'heroi.

Lectura recomanada

J. P. Vernant; P. Vidal Naquet (1987). *Mito y tragedia en la Grecia antigua*. Madrid: Taurus.

Catarsi i càtars

El mot català 'catarsi' deriva precisament del grec *kátharsis*, al seu torn relacionat amb *katharós* ("pur"); d'aquí, també prové el mot 'càtar'.

Les tragèdies podien fer **al·lusions a la política i la societat de l'època**, i presentaven situacions mítiques amb paral·lels contemporanis que convidaven l'auditori a la **reflexió col·lectiva**.

Així doncs, el mite servia per a tractar indirectament els problemes històrics contemporanis. En el mite s'emmirallava la situació del present.

Prohibició de representació de temes contemporanis

A Atenes hi hagué una prohibició (implícita) que no permetia d'utilitzar esdeveniments contemporanis com a argument d'una obra tràgica. El motiu de la prohibició havia estat l'impacte que causà en el públic la representació de *La captura de Milet* escrita per Frínic i pagada per Temístocles, poc temps després de la destrucció d'aquesta ciutat per part dels perses (493 aC).

Amb tot, pocs anys després de la implantació d'aquesta prohibició, Èsquil presentà a concurs, sota el patrocini de Pèricles, la tragèdia *Els perses*, basada en la batalla de Salamina (480 aC). L'èxit d'aquesta obra s'explica per la visió que sabé donar Èsquil dels fets, sense recrear-se en aspectes cruents i en els patiments dels vençuts, sinó dignificant l'enemic, transmetent un sentiment d'honor i orgull polític i cívic.

Posant en escena situacions viscudes de manera intensa per personatges que havien desobeït els déus o que havien violat les lleis humanes, l'autor pretenia fer **reflexionar el públic sobre la correcció i justícia del comportament individual i col·lectiu**. Aquí és on radica la genialitat dels autors tràgics i el seu valor com a educadors socials.

4.4.1. Èsquil

Èsquil (525-456 aC) és considerat el **pare de la tragèdia**, no tant perquè fou el primer dels grans poetes tràgics, sinó perquè va saber donar a la tragèdia la grandesa i severitat pròpia del gènere tràgic.

Èsquil fixà l'ordre i la forma de la tragèdia, utilitzant els elements dels seus inicis rituals i afegint-hi els elements bàsics d'una obra tràgica: **el diàleg i el conflicte**.

Només s'han conservat **set tragèdies d'Èsquil**: una trilogia sencera, *l'Orestíada* (*Agammenó*, *Coèfores* i *Eumènides*), i quatre tragèdies, *Prometeu encadenat*, *Els set contra Tebes*, *Els perses* i *Les suplicants*. Èsquil adaptà aquests mites i els donà el seu toc personal, servint-se de les seves pròpies vivències a la guerra (com a *Els set contra Tebes*) o introduint referències sobre Atenes i la política del moment (com a *Les suplicants* o a *Eumènides*).

La censura a Frínic

Per la representació de *La captura de Milet*, Frínic fou condemnat per haver mostrat *oikéia kaká* (mals familiars i propers).

Lectura recomanada

P. Vidal Naquet (2004). *El espejo roto: tragedia y política en Atenas en la Grecia antigua*. Madrid.

Biografia d'Èsquil

Fill d'una família benestant de terratinents, també fou un ciutadà exemplar que lluità contra els perses a Marató, Salamina, Artemísion i Platea, i arribà a ser escollit estrateg. Guanyà el certamen teatral diverses vegades de manera consecutiva. Vençut en repetides ocasions per Sòfocles, d'una generació més jove, emigrà a Siracusa, on fou rebut amb grans honors pel tirà Hieró. Morí a Gela als 72 anys.

Un element comú unia les obres d'Èsquil: aconseguir, amb la seva particular visió del mite, que els ciutadans d'Atenes se sentissin orgullosos de les gestes del passat i participessin de la glorificació del poble grec. De les seves obres es desprèn un alligonament polític contra un règim tirànic i a favor del nou règim democràtic.

Aquest fragment de l'obra *Els perses* ha esdevingut un himne del patriotisme grec que propugnà el règim de la *demokratía*:

"Endavant, fills dels grecs, aneu,
allibereu els vostres pares, allibereu també
els vostres fills i les vostres dones, els temples dels déus patris
i les tombes dels avantpassats: ara cal lluitar per tot això."

Èsquil, *Els perses* 401-405.

4.4.2. Sòfocles

Sòfocles (496-406 aC) és el **dramaturg de l'apogeu d'Atenes**. La seva dilatada vida el permeté conèixer no solament l'esplendorosa Atenes de Pèricles, sinó també els anys crítics de la Guerra del Peloponnès, amb les seves dures conseqüències i el canvi de valors.

De tota la vasta producció literària de Sòfocles només es conserven set tragèdies: *Àiax*, *Electra*, *Èdip Rei*, *Èdip a Colonos*, *Antígona*, *Les Tarquínies* i *Fi-loctetes*. Aquestes obres tractaven, majoritàriament, aspectes de la llegenda d'Èdip, del cicle tebà o del cicle troià.

Sòfocles destacà per dos fets: **la introducció de la figura del tercer actor i la complexitat psicològica dels seus personatges**.

A diferència d'Èsquil, que posà més èmfasi a l'argument, Sòfocles donà especial rellevància als personatges. Li interessava més l'home que la idea. El seu tema preferit és el **conflicte moral** que s'estableix quan l'home s'enfronta alhora a les lleis humanes i als preceptes dels déus.

En alguns casos, l'interès se centrava en la reacció de l'home davant el seu destí i davant la voluntat divina. Els herois de Sòfocles no estaven condicionats per la intervenció dels déus. Conscients del dramatisme, afrontaven el seu destí amb admirable dignitat, enmig d'una aterridora soledat.

Èdip Rei és l'obra més representativa de Sòfocles i, probablement, una de les més conegudes i representades de tota la tragèdia grega. El tema central d'aquesta obra, considerada per Aristòtil el model perfecte de tragèdia, era l'**acceptació del destí** com a càrrega inevitable que l'home ha d'assumir i de la qual no es pot alliberar.

Anagnòrisi

En grec, "reconeixement". Era el moment culminant de la tragèdia, en què es desvelaven les identitats ocultes i es descobria la veritat, fins aleshores oculta als personatges.

En aquesta escena, Èdip pregunta al seu servidor i s'assabenta que és fill de Iocasta i Laios, reis de Tebes. És l'escena de l'**anagnòrisi** ("reconeixement" de la seva identitat):

"-Èdip: Fou ella qui te'l lliurà?
 -Servidor: Sí, senyor.
 -Èdip: I amb quina intenció?
 -Servidor: Perquè el matés.
 -Èdip: La seva pròpia mare? Desgraciada!
 -Servidor: Per por d'uns oracles divins.
 -Èdip: Quins?
 -Servidor: Deien que ell mataria els seus mateixos pares.
 -Èdip: I com és que tu donares el nen a aquell vell?
 -Servidor: Per compassió, senyor meu, perquè vaig pensar que se l'enduria
 -cap a una altra terra, d'allà d'on ell era.
 -Ell salvà el nen per a causar majors desgràcies.
 -Si ets, realment, qui ell afirma que ets,
 -sàpigues que el teu destí és desgraciat.
 -Èdip: Ai de mi, ai de mi!. tot finalment s'ha anat aclarint.
 -Oh llum del dia, tant d bo que ara et contempli per darrera vegada
 -jo que veig que sóc fill de qui no ho havia de ser i que visc amb qui
 -no hauria de viure i que he mort qui no hauria d'haver mort!"

Sòfocles, *Èdip Rei* 1172-1187.

Sòfocles mostrà també **gran predilecció pels personatges mitològics femenins**, als quals dotà de gran força psicològica.

Electra i **Antígona** són heroïnes que s'enfronten a les decisions dels representants del poder civil (*nómos*), considerades arbitràries i injustes. Per damunt d'aquestes, fan prevaldre la llei natural (*phýsis*). Electra incita el seu germà perquè mati la seva mare com a càstig per haver estat ella la culpable de l'assassinat del seu pare. Al seu torn, Antígona decidí donar sepultura al seu germà, transgredint així la prohibició decretada per Creont, rei de Tebes.

Conceptes relacionats

Pel que fa al conflicte entre *phýsis* i *nómos*, vegeu l'apartat 6.4.

En aquest fragment, es posa en relleu la força d'Antígona, disposada a acceptar el càstig al qual s'haurà d'afrontar pel seu acte de gosadia, per haver defensat la llei natural (*physis*) per damunt de les lleis de l'Estat (*nómos*):

"-Ismene: Tens un cor ardent en coses que fan glaçar.
 -Antígona: Però sé que agrado als qui més he de plaure.
 -Ismene: Si tanmateix pots, sí; però desitges l'impossible.
 -Antígona: Doncs, quan no tingui més forces, reposaré.
 -Ismene: Per començar, no convé anar darrere els impossibles.
 -Antígona: Si raones així, em faràs sortir l'odi del meu interior i també l'odi arribarà al cor del mort.
 Apa, doncs, deixa'ns a mi, i a la mala decisió que surt de mi, i que vol córrer aquest perill. Se que no faré res que em faci morir amb deshonor.
 -Ismene: Doncs, si t'ho sembla, ves-te'n: Ara bé, tingues present que això que faràs és insensat. Tanmateix, és just fer-ho per als éssers estimats."

Sòfocles, *Antígona* 88-98.

Sòfocles fou qui millor sabé reflectir els principis i dilemes espirituals de la Grècia clàssica. Escrutà de manera brillant les **limitacions i debilitats de la condició humana** capaç alhora d'elevant-se a sublims cotes de dignitat i grandesa.

4.4.3. Eurípides

Eurípides (480-406 aC), el **tragediògraf per excel·lència**, fou un renovador de l'escena teatral, centrat en la dimensió humana del conflicte tràgic. De la seva vasta producció teatral, es conserven només un drama satíric i 17 tragèdies, representades entre el 438 i el 405 aC:

- *Alcestes* (438 aC);
- *Medea* (431 aC);
- *Heràclides* (430 aC);
- *Hipòlit* (428 aC);
- *Andròmaca* (426 aC);
- *Hècuba* (424 aC);
- *La follia d'Hèrcules* (424 aC);
- *Les suplicants* (424 aC);
- *Ió* (418 aC);
- *Les troianes* (415 aC);
- *Ifigènia a Tàurida* (414 aC);
- *Electra* (413 aC);
- *Helena* (412 aC);
- *Les fenícies* (410 aC);
- *Orestes* (408 aC);
- *Ifigènia a Àulida*; (406 aC)
- *Les bacants* (405 aC);

Influit per la crítica sofística i pels esdeveniments que commocionaren Atenes durant la Guerra del Peloponnès, abordà episodis mítics traslladables a la seva època (com ara les crueltats de la guerra). Crític amb la situació política de la fi del segle v aC, fou, sens dubte, l'autor que reflectí millor el desencís imperant a Atenes durant la Guerra del Peloponnès.

Eurípides marcà un **canvi de concepció en el gènere tràgic**: humanitzà l'heroi i el féu servir per aprofundir en la psicologia dels personatges, indagar en els conflictes inherents a la condició humana, i posar en relleu els seus defectes i les seves passions. Així, l'heroi tràgic esdevenia més proper a l'home i a la realitat del seu temps.

En aquest fragment de la tragèdia *Medea* s'enalteix la mesura espiritual, el conegut precepte filosòfic del *medén ágan* ("res en excés") que es llegia al temple d'Apol·lo a Delfos i que definia un dels principis fonamentals de la filosofia d'època arcaica i clàssica.

—Medea: Ai, ai! Pateixo, desgraciada de mi, pateixo penalitats dignes de lamentacions ingents. Oh, maleïts, fills d'una mare execrable, tant de bo moríssiu juntament amb el vostre pare, i la casa sencera s'ensorrés!
 —Dida: Ai de mi, ai de mi, desgraciada de mi! Perquè els teus fills han de compartir la culpa del seu pare? Ai! Fills meus, com temo que no us passi alguna cosa! Les decisions dels sobirans són terribles i com que obeeixen poc i manen molt, difícilment canvien de parer. Per això mateix, és millor acostumar-se a viure en la igualtat. Tant de bo jo pugui fer-me gran no entre grandeses sinó en un lloc segur! Tant bon punt pronunciem el mot 'moderació', tothom resulta convençut i dóna als humans la millor de les felicitats. Per contra, els excessos no porten als homes cap benefici, i envien les majors desgràcies, quan una divinitat s'ha irritat contra una casa."

Eurípides, *Medea* 111-130.

Tot i no haver assolit en vida gaires èxits, Eurípides es convertí, pòstumament, en l'autor tràgic preferit en època hel·lenística i esdevingué el model a imitar pels dramaturgs llatins i, posteriorment, pels autors neoclàssics.

4.5. La comèdia: Aristòfanes

La comèdia neix com un apèndix de la tragèdia i té, com aquesta, els orígens en les festes de Dionís i més concretament en els cors de les processons dionisíiques.

Tot i els elements comuns entre la tragèdia i la comèdia, la comèdia s'originà amb l'única intenció d'**entretenir i divertir** el poble. Es presentaven situacions quotidianes, sovint absurdes, amb personatges ridículs que representen el **poble de classe baixa**.

Tot i l'aparent lleugeresa del gènere, la comèdia tenia un rerefons més complex: de fet, era una dura sàtira de l'Atenes del segle v que parodiava i ridiculitzava el govern, els polítics, els intel·lectuals i el poble en general.

Origen del mot *comèdia*

La mateixa paraula *comèdia* prové de *kómos*, mot amb què es designava la comparsa que acompanyava amb danses i cants corals, sovint obscens, les processons festives dels rituals dionisiacs.

El màxim representant de la comèdia antiga fou Aristòfanes, un autor particularment àcid i irònic. El to i els continus atacs als polítics del moment el portaren, en més d'una ocasió, als tribunals.

De la vasta producció d'Aristòfanes (450-388 aC) només es conserven 11 comèdies senceres, representades en un ampli període de temps, que va des del 425 aC fins al 388 aC:

- *Els acarnesos* (425 aC);
- *Els cavallers* (424 aC);
- *Els núvols* (423 aC);
- *Les vespes* (422 aC);
- *La pau* (421 aC);
- *Els ocells* (414 aC);
- *Les tesmofòries* (*Les dones a les tesmofòries*) (411 aC);
- *Lisístrata* (411 aC);
- *Les granotess* (405 aC);
- *Les assembleistes* (*Les dones a l'ekklesia*) (391 aC);
- *Plutos* (388 aC);

Les comèdies d'Aristòfanes reflecteixen les preocupacions vitals i les discussions polítiques d'Atenes, en un període crucial de la seva història. Aristòfanes escarneix amb sarcasme els vicis, les debilitats i les extravagàncies dels seus conciutadans. Critica la guerra (*Els acarnesos*, *La pau*, *Lisístrata*), els excessos dels demagogs i del règim democràtic (*Les vespes*, *Les assembleistes*), Eurípides i les seves innovacions teatrals en el tractament dels personatges (*Les granotes*), les idees dels nous corrents filosòfics i les figures dels filòsofs (Sòcrates i Anaxàgores), que foren blanc de les seves crítiques més àcides. Per això, s'alça com un paladí del seny i del sentit comú, i defensor dels valors tradicionals.

Representades a les Lenees de l'any 405 aC, *Les granotes* d'Aristòfanes reflecteixen la decadència del règim democràtic, derrotat davant Esparta, i dels ideals que, anys abans, havien convertit Atenes en una ciutat esplendorosa. En l'obra, Dionís, déu del teatre, baixa als inferns a buscar Eurípides, ja mort, per tal de fer-lo tornar a la terra, ja que a Atenes no quedava cap gran tragediògraf. El déu volia redreçar la situació de decadència i confusió de la ciutat. Als in-

fers, troba Eurípides barallant-se amb Èsquil, que acusa el primer d'haver estat l'origen d'aquest estat de decadència. Aquesta comèdia predica la concòrdia, la igualtat i la justícia i ridiculitza la **desaparició dels ideals cívics**, que ara, amb la desfeta política, han perdut vigència i valor.

Èsquil, Eurípides i Dionís discuteixen sobre els mals costums que dominen la ciutat d'Atenes. Enyoren els temps de glòria de la ciutat i es mofen de la situació actual. En aquest fragment, Èsquil acusa Eurípides d'haver estat un dels causants d'aquest desordre i de la pèrdua dels antics valors i ideals pel seu tractament dels personatges:

"-Èsquil: De quins desgràcies no ets [Eurípides] el responsable?
És que no has posat en escena una que sedueix els altres
i dones que pareixen a l'interior dels temples,
i dones que cometen incest amb els seus germans
i d'altres que van dient que la vida no és vida?
Per tot això, la nostra ciutat
ha estat castigada amb una plaga
de buròcrates i xarlatans
que no fan altra cosa que enganyar constantment el poble
mentre, en canvi, ningú no té forces per portar una torxa
per falta d'entrenament gimnàstic."

Aristòfanes, *Les granotes* 1078-1088.

Lisístrata (411 aC) és una de les obres més famoses d'Aristòfanes. És una **lloança còmica de la pau** amb valor atemporal: les dones ateneses s'alien amb les espartanes per tal d'aconseguir la fi de la guerra. Es tanquen a l'Acròpolis, prohibint l'accés dels homes al tresor de la lliga de Delos i es declaren en vaga sexual, per a forçar els seus homes a renunciar a la guerra.

"-Lampitó: També als nostres homes nosaltres mateixes els convencerem per tal que amb justícia facin una pau sense enganys per sempre.
Però, la xusma dels atenesos, algú els podrà convèncer d'alguna manera que deixin de fer el ximple?
-Lisístrata: Tranquil·litza't, d'això, nosaltres convencerem els nostres.
-Lampitó: No podreu, no, mentre tinguin peus, i naus i tot el diner guardat dins del temple, que mai s'acaba.
Lisístrata: També això ja ha estat previst.
Avui mateix ja haurem ocupat l'acròpolis.
Això ha estat encomenat a les més velles, mentre nosaltres estem acordant aquestes coses, elles fent veure que fan un sacrifici, s'empararan de l'Acròpolis."

Aristòfanes, *Lisístrata* 169-175.

A **Les assembleïstes** (391 aC) les dones es transvesteixen per poder participar en les reunions de l'*ekklesia*, reservades exclusivament als homes. Així el comediògraf posa en relleu la decadència del règim democràtic:

Lectura recomanada

P. Thiery (1999). *Aristophane et l'ancienne comédie*. París: PUF.

"-Dona 1a: Sí, per Zeus! Cal prendre lloc sota la tribuna, davant dels pritans.
 -Dona 2a: Per Zeus, veus això que m'he dut, per tal d'anar filant mentre duri l'assemblea.
 -Praxàgora: Mentre duri l'assemblea, tonta?
 -Dona 2a: -Per Àrtemis, i tant!
 Jo sí. És que escoltaré pitjor mentre vaig filant?
 Tinc els meus fills sense roba.
 -Praxàgora: Però què ho sentiu? No cal fer veure cap part del nostre cos als assistents. Ens en cauria una de bona, si per casualitat l'assemblea, plena de gom a gom, veiés una de nosaltres caure mentre puja i, enfilant-se a la tribuna, ensenyés el parrús!
 Però, si som les primeres a seure, ningú no se sorprendrà de veure els nostres vestits tan cenyits.
 I quan ja estiguem assegudes i ens haurem posat les barbes postisses, en veure'ns, qui pensarà que no som homes?"

Aristòfanes, *Les assembleistes* 86-101.

La comicitat de *Lisístrata* i de *Les assembleistes* degué ser molt més intensa en una societat 'masclista' com l'atenesa, on les dones estaven excloses de la vida política de la polis.

4.6. Localisme i universalisme del teatre grec

Els certàmens teatrals eren un dels pocs entreteniments oberts a tots els ciutadans que se celebraven a Atenes. Per tant, aquestes festes representaven un moment d'inflexió important en les seves vides i una vàlvula efímera d'escapament als seus problemes i les seves preocupacions.

Per aquesta **funció lúdica**, el teatre esdevingué un **espectacle de masses**, amb una **àmplia participació popular**, sense distincions socials. L'Estat s'implicava en la promoció del teatre i es feia càrrec del preu de l'entrada dels qui no la podien pagar.

El poble no actuava com a auditori passiu: la seva opinió, expressada obertament des de les grades del teatre, condicionava els autors a l'hora d'escriure. Si volien aconseguir l'aprovació i l'aclamació del públic, havien de tenir presents les preferències de l'auditori i mirar de no ultrapassar els límits de la seva permissibilitat.

Ara bé, el teatre també tingué una clara **funció educativa**. D'una banda, gràcies a les tragèdies, el poble aprenia o recordava històries mitològiques del passat llegendari de Grècia amb alt contingut moral. D'altra banda, els autors tràgics presentaven situacions, sovint desesperades i sense sortida, que commocionaven l'auditori i el feia reflexionar fins a aconseguir una **certa cohesió entorn uns valors** i una manera de veure i entendre el món. Per això, el teatre esdevingué un **mitjà de transmissió dels valors socials, ideològics i polítics de la polis**.

La genialitat dels autors tràgics no rau tant en l'argument de les seves obres com en la **atemporalitat dels conflictes** que tractaren i en la **particular interpretació del mite** que cada dramaturg oferí depenent del moment en què els tocà viure i de la seva pròpia visió de la política del moment.

Per l'atenció posada en el conflicte inherent a la conducta humana, sacsejada pels problemes del seu propi destí, la tragèdia grega ha esdevingut un **gènere universal i atemporal**.

Les tragèdies gregues continuen essent models per al teatre de tots els temps. L'equilibri, perfecció i l'atemporalitat del gènere tràgic grec expliquen, doncs, la seva **pervivència i interès al llarg de la història**. Els herois de la tragèdia grega continuen essent arquetipus exemplars de les passions humanes més profundes i antropològiques.

Pervivència de la tragèdia

El tema d'Antígona ha estat un dels que han inspirat més adaptacions i versions operístiques i teatrals. Entre les versions teatrals d'aquesta obra de Sòfocles escrita el 442 aC, cal destacar la de Jean Cocteau (1922), la de Jean Anouilh (1946), la de Bertold Brecht (1947) i la del poeta català Salvador Espriu (1939). Espriu, aprofitant la guerra fratricida del mite d'Antígona, transmetia en aquesta obra un missatge reconciliador entre els dos bàndols enfrontats a la Guerra Civil espanyola. A l'adaptació d'Espriu el conflicte no ve provocat per l'acció o natura dels homes, sinó per la guerra.

Anys després, el mateix Espriu reversionava la *Fedra* de Llorenç Villalonga amb el nou títol *Una altra Fedra, si us plau*, que s'inspirava en la tragèdia d'Hipòlit d'Eurípides.

5. Formes de la vida literària

La victòria dels grecs a les Guerres Mèdiques i el llarg govern de Pèricles (462-430 aC) feren d'Atenes el centre polític, cultural i artístic de Grècia, desbancant d'aquesta manera altres ciutats de Jònia (Milet, Èfes, Colofó) o de les Cíclades (Samos) que, en època arcaica, havien estat importants centres culturals. Malgrat que els esdeveniments de la fi del segle v aC provocaren el seu enfonsament polític, Atenes continuà mantenint, durant el segle següent, una intensa vivacitat i creativitat en tots els camps de la cultura.

En el segle v aC, es produí un gran canvi sociocultural, la **democratització de l'escriptura**, que comporta l'augment de l'alfabetització, necessària en unes *póleis* que volien disposar de ciutadans capaços de llegir i escriure. L'ús de l'escriptura s'estengué a l'àmbit de la cultura i el pensament, i es consolidà com a mitjà de transmissió de la producció literària (al costat de l'oralitat). És molt probable que els sofistes tinguessin un paper important en aquesta evolució, atès que foren els primers a descobrir el valor que podia tenir 'el text (escrit)' en la instauració d'un nou sistema cultural i educatiu.

Pel que fa a la producció literària del segle v aC, aquesta es caracteritza per l'aparició i consolidació de gèneres literaris nous: **la tragèdia, la comèdia i la historiografia**.

A banda de **la producció teatral**, que eclipsà tots els altres gèneres literaris, **la lírica coral** sobrevisqué amb les figures de Píndar i Simònides de Ceos. La prosa del segle v aC està representada fonamentalment per **la historiografia**: l'obra dels tres grans historiadors –Heròdot, Tucídides i Xenofont– formen una crònica completa dels esdeveniments polítics de tot aquest període i un referent ineludible per al desenvolupament del gènere historiogràfic.

5.1. Píndar: la veu olímpica

Píndar (518-443 aC) fou el poeta per excel·lència del jocs panhel·lènics, considerat ja a l'antiguitat com el poeta 'nacional' de Grècia.

Biografia de Píndar (518-443 aC circa)

Píndar (518-438 aC) nasqué al si d'una família benestant de Beòcia. Fou un poeta vinculat als col·legis sacerdotals, sobretot al de Delfos, on fou molt admirat i respectat. Sojornà en diverses ocasions a Sicília, en concret a Siracusa i Agrigent, en les corts dels tirans Hieró i Teró, on coincidí amb altres poetes (Simònides de Ceos i Baquilides).

Lectura recomanada

C. M. Bowra (2007). *Introducción a la literatura griega*. Madrid: Editorial Gredos.

Conceptes relacionats

Pel que fa al teatre, vegeu l'apartat específic dedicat a aquest gènere literari titulat "Teatre: Educació per a la ciutadania".

Simònides de Ceos

El poeta Simònides de Ceos (556-467 aC), considerat un dels mestres de la poesia coral grega, destaca per haver sabut interpretar, mitjançant la poesia, els sentiments de Grècia i haver cantat les victòries de Grècia a les Guerres Mèdiques.

Píndar cultivà totes les modalitats de la **lírica coral**: peans, ditirambes, cants fúnebres, partenís, **himnes religiosos** solemnes escrits per encàrrec i destinats a ser cantats a les grans festivitats religioses, i **epinícis**.

Es conserven prop d'una cinquantena d'**epinícis**, poemes dedicats als vencedors dels jocs atlètics, que es divideixen en quatre sèries: **Olímpiques**, **Nemees**, **Pítiques** i **Ístmiques**.

Epínici

Del grec *epi-níke* "de la victòria", era el cant coral en honor als guanyadors dels jocs panhel·lènics que encarregava el mateix guanyador o els seus amics a un poeta i que un cor executava al pas del vencedor.

Els epinícis de Píndar segueixen una estructura força repetitiva: comencen amb la lloança de l'atleta, la part central descriu un mite o les gestes d'herois llegendaris que el poeta utilitza com a pretext per a lloar la vàlua personal del vencedor i normalment acaben amb la lloança de la ciutat o dels jocs.

A Arcesilau de Cirene, vencedor en la cursa de carros [462 aC]

"[...] Els que són savis i nobles
fan seva la potència donada pels déus.
Tu avances per la via de la justícia i t'envolta una felicitat total.
En efecte, ets rei
de grans ciutats
i l'esguard innat (dels teus ulls) posseeix
la més venerable de les distincions,
que va unida al teu cor.
Feliç també ara, perquè,
en haver conquerit amb els teus cavalls el trofeu de la il·lustre Pítia
ara t'acull aquest seguici d'homes,
digne encant d'Apol·lo."

Píndar, *Pítica* 5, 12-23.

L'obra de Píndar exalta un sentiment de **profunda religiositat** i de **vindicació dels valors aristocràtics tradicionals** (*areté*).

Els epinícis són també el viu reflex d'una Grècia que havia derrotat els perses i que ara celebrava el triomf amb solemne religiositat i grandiloqüència. Píndar aconseguí fer de la seva obra un **himne a la grecitat**, al patriotisme, a la supremacia cultural i a la llibertat espiritual dels pobles grecs.

5.2. Heròdot: el pare de la història

Heròdot (485-420/420 aC), el primer historiador grec, ha estat considerat des de sempre "**el pare de la història**". Les seves *Històries*, la primera obra en prosa conservada íntegrament, és el testimoni més valuós per a l'estudi i coneixement de les Guerres Mèdiques.

Conceptes relacionats

Pel que fa a les Guerres Mèdiques, vegeu l'apartat 1.

Les *Històries d'Heròdot d'Halicarnàs* narren els enfrontaments entre grecs i perses des dels inicis dels seus conflictes fins al final de la Segona Guerra Mèdica.

Heròdot quedà impressionat per la magnitud de les Guerres Mèdiques: de conflicte local (centrat en una revolta d'unes *póleis* gregues d'Àsia Menor) s'havia transformat en una guerra mundial. L'autor en volgué deixar constància escrita, com ell mateix indica al principi de les *Històries*, "perquè les accions dels homes no s'esvaeixin amb el pas del temps i perquè les gestes grans i dignes d'admiració, dels grecs o dels bàrbars, no siguin mai oblidades" (Heròdot d'Halicarnàs, *Històries*, proemi).

Influït pels corrents intel·lectuals de la segona meitat de segle v aC, centrats en la recerca racional de causes i responsabilitats, Heròdot intentà trobar i explicar les **causes del conflicte** entre els pobles d'Europa (grecs) i els d'Àsia (perses), remuntant-se fins als temps mítics. En l'anàlisi de les causes del conflicte, Heròdot fou molt crític envers els dirigents de les *póleis* gregues de Jònia, a qui considerava els directes responsables de l'esclat del conflicte.

A diferència dels logògrafs anteriors, Heròdot destaca pel fet d'haver volgut oferir, per primera vegada, una **valoració crítica dels fets històrics**, allunyant-se del format sovint fantasiós i exagerat de l'epopeia.

L'autor obtingué informació de les seves vivències personals, fruit dels seus llargs viatges per Grècia, Àsia Menor, Egipte, Síria, Pèrsia, Magna Grècia i altres contrades del Mediterrani. A banda de l'observació personal directa (*autopsía*), Heròdot també recollí *in loco* tota mena d'informacions orals.

Heròdot fou crític amb la informació recollida, prioritzà les notícies derivades del seu examen personal i relativitzà les informacions d'altri. Conscient que les fonts utilitzades no sempre eren fiables, ell mateix s'excusa amb aquests arguments: "Tinc el deure de referir allò que hom diu, no pas de creure-m'ho tot. Aquestes paraules s'apliquen a la totalitat del meu relat" (Heròdot d'Halicarnàs, *Històries* 7, 152, 3).

Per aquesta riquesa documental, Heròdot és una **font inexhaurible d'informació** sobre costums, llegendes i mites del món grec (incloent-hi Àsia Menor, Xipre i l'Occident colonial) i dels territoris que visità (Àsia Menor, Egipte, Pèrsia, Escítia). Per la fascinació que mostra envers els no-grecs, Heròdot fou qualificat de *philobárbaros*, és a dir, "admirador d'allò estranger".

Logògraf

Aquest terme, que en grec vol dir "escriptor de relats", indica normalment els cronistes anteriors a Heròdot.

L'origen del nom dels déus del panteó olímpic

"D'altra banda, quasi tots els noms dels déus han vingut a Grècia des d'Egipte. Que aquests noms tenen origen estranger, constato que és així gràcies a les meves recerques. Crec que especialment han arribat d'Egipte. En efecte, deixant de banda el nom de Posidó i dels Diòscurs, com ja he exposat anteriorment, els egipcis des de sempre tenen en el seu país els noms d'Hera, d'Hèstia, de Temis, de les Càrites, i de les Nereides, i de tots els altres déus (i dic el que diuen els mateixos egipcis). Pel que fa als noms dels déus que els egipcis no coneixen, em sembla que han pres el seu nom dels pelasgs, excepte Posidó. A aquest déu, els grecs l'han conegut gràcies als libis. En efecte, cap poble no ha comptat, des dels seus orígens, amb el nom de Posidó excepte els libis, i els libis honoren aquest déu des de sempre."

Heròdot d'Halicarnàs, *Històries* 2, 50, 2-3.

5.3. Tucídides: la reflexió històrica

Tucídides és, gràcies, a la seva *Història de la Guerra del Peloponnès*, el més profund i agut dels historiadors grecs de tots els temps.

Biografia de Tucídides (465-405 aC circa)

Tucídides (465-405 aC circa) nasqué al si d'una important família aristocràtica, relacionada amb Cimó i altres importants exponents de la facció aristocràtica tradicional. Propietari de mines a Tràcia, fou enviat com a estrateg a Tassos (424 aC) i posteriorment acudí a Amfípolis, però no aconseguí evitar que la ciutat es rendís al general espartà Bràsidas (423 aC). Per aquest fracàs militar, fou exiliat, fet que li permeté de visitar lliurement les ciutats del Peloponnès. Probablement, al final de la Guerra del Peloponnès retornà a Atenes, on morí.

L'obra cabdal de Tucídides, la *Història de la Guerra del Peloponnès*, narra l'altre gran conflicte bèl·lic del segle v aC que enfrontà Atenes i Esparta en una mena de guerra civil del món grec.

Dividida en vuit llibres, la *Història de la Guerra del Peloponnès* descriu els esdeveniments principals del conflicte, des de l'esclat de la guerra (431 aC) fins al *putsch* oligàrquic dels Quatre-cents (411 aC). Hi falta, per tant, el relat final de les hostilitats (fins a la batalla d'Egospótamos).

El llibre I és una introducció general centrada en l'anàlisi de les causes conjunturals immediates i dels motius estructurals del conflicte. Hi destaca la famosa 'cimera d'Esparta', on s'exposen els greuges dels uns i dels altres. És particularment interessant l'anàlisi de la por creixent que la puixança atenenca causava als espartans i la incitació al conflicte per part dels corintis, que retreuen als espartans la seva passivitat davant Atenes:

"I encara més, tot i que també ho poden fer altres, nosaltres (corintis) ens creiem amb el dret de fer retrets als veïns, especialment en el moment en què hi ha en joc afers importants, que ens sembla que vosaltres (espartans) no percebeu. Tampoc no sabeu quina mena d'homes són aquests atenesos, amb qui haureu de lluitar, que són tant diferents de vosaltres, tan diametralment diferents de vosaltres. Ells són uns revolucionaris, i són constants en la planificació i en l'execució de les seves decisions. En canvi, vosaltres insistiu a mantenir el status quo, a no adonar-vos de res, i a no dur a terme res del que és necessari."

Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponnès* 1, 70, 1-2.

Els llibres II-IV es dediquen a la primera fase de la conflagració (431-421 aC): hi destaca el **discurs fúnebre pels morts del primer any de guerra**, en què Pèricles féu la famosa lloança d'Atenes i del seu règim democràtic.

"En resum, dic que tota la ciutat [Atenes] és l'escola (*paideusis*) de Grècia [...]. I que el que estic dient no és un blablaba de paraules improvisades al moment, sinó més aviat una veritat objectiva basada en els fets, ho demostra el mateix poder de la nostra ciutat, poder que hem pogut aconseguir amb la nostra manera de ser. En efecte, és l'única de les potències actuals que es posa a la prova, la única que no provoca irritació a l'enemic agressor quan aquest pateix un revés davant un adversari d'aquesta categoria, i que no rep els retrets del seus súbdits pel fet de considerar-se governats per gent indigna. Després de presentar aquestes grans evidències, havent donat prova de la nostra potència, serem admirats pels nostres contemporanis i per les generacions del futur, sense necessitar gens un Homer que ens adreci el seu elogi."

Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponnès 2*, 41, 1-4.

El llibre V abraça el període políticament convuls, comprès entre la pau de Nícias (421 aC) i l'inici de l'expedició a Sicília (415 aC). Conté l'interessant '**col·loqui de Melos**', entre els atenesos i els habitants de l'illa de Melos, colònia d'Esparta que, fins aleshores, s'havia mantingut neutral en el conflicte. S'hi exposen les raons dels habitants de l'illa per no adherir-se a la lliga de Delos i els motius d'Atenes per voler fer de Melos la seva aliada. Aquest diàleg, de gran importància ideològica i política, posa en relleu la **mentalitat imperialista i l'afany expansionista d'Atenes** que acabarà sotmetent cruelment l'illa. És un text magistral del *diktat* imposat per la *Realpolitik*: els melis pretenten tractar Atenes d'igual a igual; els atenesos, en canvi, imposen pragmàticament la contundència glacial de la seva superioritat militar.

"Nosaltres (atenesos) no farem ara un d'aquests discursos que fan servir boniques paraules, com ara que la nostra hegemonia és justa perquè hem derrotat els perses, o que hem decidit d'atacar-vos en aquest moment per què hem rebut un greuge de part vostra. No, no. Són discursos massa extensos que no convencerien pas ningú. Tampoc no voldríem fer-vos pensar que ens podeu convèncer dient que no heu volgut lluitar al nostre costat perquè sou una colònia d'Esparta o que no ens heu causat cap mena de greuge: Volem arribar a un acord possible, tenint en compte les veritables intencions dels uns i dels altres. Sabeu tan bé com nosaltres que en el pensament dels homes el concepte de 'justícia' es dona entre dues forces iguals; el concepte de 'possible' es dona, en canvi, quan els poderosos actuen i els febles s'hi avenen."

Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponnès 5*, 89.

Els dos llibres següents (VI i VII) relaten l'expedició dels atenesos a Sicília. S'obren amb la famosa '**arqueologia siciliana**', és a dir, el relat de les llegendes mítiques i de la colonització històrica de l'illa i acaben amb la destrucció final de l'exercit atenès a mans dels siracusans. El llibre VIII inicia el relat de la guerra de Decelea, que s'interromp bruscament el 411 aC.

El **mètode historiogràfic de Tucídides**, crític i 'objectiu', es basa en el contrast de fonts i de fets, desconfiant de la transmissió oral i, fins i tot, de la pròpia opinió personal. Influït pel pensament sofista i per l'empirisme d'algunes disciplines (com ara la medicina), Tucídides considerava fonamental l'examen directe dels fets. També emprà usos propis de la pràctica judicial, amb l'exposició detallada i planera dels fets, per tal d'ajustar la seva narració a la realitat històrica.

Tucídides volia que la seva obra fos no solament un testimoni escrit d'una de les etapes crucials de la història de Grècia dirigit a la generació protagonista, sinó un **relat de validesa i vigència eternes**.

Record per sempre

L'obra de Tucídides ha estat escrita per ser un *ktéma és aeí* ("record per a sempre", "llegat per a l'eternitat"), un estudi vàlid per a tots els temps que pogués servir d'ajuda als polítics posteriors.

5.4. Xenofont: un atenenc a la cort d'Esparta

Xenofont és un altre referent de la producció literària grega a cavall entre les glòries del segle v i les noves preocupacions del segle iv aC. El seu origen familiar –era fill d'una família benestant–, la seva formació en el cercle de Sòcrates, i la seva ideologia –definida com a 'aristocràtica', 'oligàrquica' o 'conservadora'– fan de Xenofont un **referent dels valors aristocràtics**.

Conceptes relacionats

Pel que fa a Xenofont, vegeu l'apartat 5.5.3.

Biografia de Xenofont (Atenes 430-354 aC)

Xenofont (Atenes, 430-354 aC), fill d'una família benestant, rebé una acurada educació de la mà de filòsofs com Sòcrates. A l'evocació de la figura del mestre dedicà alguna de les seves obres (*Records de Sòcrates*, *Apologia de Sòcrates*, *El banquet*). El 401 aC, participà en l'expedició dels Deu Mil, és a dir, en l'expedició dels mercenaris grecs contractats pel príncep persa Cir el Jove, que s'havia rebel·lat contra el seu germà Artaxerxes II. De retorn a Grècia, Xenofont entrà al servei d'Esparta, en concret, a les ordres del rei espartà Agesilau II: amb les tropes espartanes lluità a Àsia Menor contra l'imperi persa (396-395 aC) i, successivament, a Grècia contra els seus compatriotes atenesos (394 aC). A partir d'aquest moment es retirà en una finca de l'Èlida cedida pels espartans, on visqué fins a la batalla de Leuctra (371 aC). Aleshores, es refugjà a Corint i posteriorment tornà a Atenes, on morí poc abans de la meitat del segle (354 aC *circa*).

Xenofont fou un **autor prolífic i polifacètic** que tractà temàtiques molts diverses –història, filosofia, política, ètica–, vinculades a les seves circumstàncies biogràfiques. També escriví tractats específics sobre aspectes pràctics (economia, agricultura, hípica, cinegètica).

La **producció historiogràfica de Xenofont** està formada per dues obres fonamentals: les *Hel·lèniques* i *l'Anàbasi dels Déu Mil*.

Les *Hel·lèniques* reprenen el relat històric de Tucídides i el fan arribar a la batalla de Mantinea (362 aC).

L'Anàbasi dels Deu Mil narra l'expedició dels mercenaris grecs reclutats per Cir per intentar arravatar el tron de Pèrsia al seu germà Artaxerxes II. Els mercenaris aconseguiren arribar quasi fins a Babilònia, però perderen el seu cap en el camp de batalla. Aleshores, Xenofont assumí el lideratge i tingué un paper significatiu en el retorn dels mercenaris a Grècia. Un dels fragments més èpics és el moment en què els mercenaris, després de travessar tot Armènia, arriben a la costa del mar Negre, fet que significava la seva salvació:

"I al cinquè dia arribaren a una muntanya, anomenada Teques. Tan bon punt els soldats de l'avantguarda ascendiren al cim i arribaren a veure el mar a la llunyania, esclatà una gran cridòria [...]. Com que aquesta cridòria es feia cada cop més més gran i s'expandia [...], Xenofont cregué que devia d'haver estat provocada per alguna cosa realment important. Així, muntant a cavall i fent-se acompanyar de Lici i dels altres cavallers, anà a veure en què podia ajudar. De sobte, sentiren com els soldats cridaven el mar, el mar (thálassa) i s'ho anaren passant els uns als altres. Aleshores tots començaren a córrer, fins i tot els soldats de la reraguarda, esperonant les bèsties de càrrega i els cavalls. I tan bon punt hagueren arribat a dalt del cim, en aquell mateix indret, tant els soldats com els comandants s'abraçaren els uns als altres, amb els ulls plens de llàgrimes."

Xenofont, *Anàbasi* 4, 7, 21-25.

En altres obres, Xenofont aprofita la història per exposar models de conducta humana o de teoria política. A aquest filó pertanyen l'*Agésilau*, el *Hieró*, la *Ciropèdia* i la *Constitució dels lacedemonis*.

L'*Agésilau* és una mena d'encomi biogràfic del rei d'Esparta per qui Xenofont sentí una gran admiració. El descriu idealitzadament com un rei perfecte, com un general excel·lent amb un alt concepte del deure i de la disciplina, i com un patriota fervent. Naturalment, oblida la seva manca de patriotisme, quan Agésilau féu prevaldre la seva voluntat personal per damunt dels interessos d'Esparta.

El *Hieró*, en canvi, és un diàleg fictici entre Hieró, tirà de Gela (485-467 aC), i de Siracusa (478-467 aC), i el poeta Simònides de Ceos, en el qual s'analitzen les **característiques de la tirania i la personalitat del tirà**.

La *Ciropèdia*, literalment "L'educació de Cir", narra la joventut i formació de Cir i de Pèrsia, i presenta les virtuts que havia de tenir el monarca. És un bon resum de les idees de Xenofont sobre **educació** (amb especial incidència en la caça i en l'equitació), i **caràcter del governant**.

Xenofont fou un **conservador idealista** i de gustos senzills, fidel a l'ideal aristocràtic de la *kalokagathía*. Ateses la seva formació i adscripció familiar, sentí admiració per l'educació austera d'Esparta. Admirà, potser amb una **idealització excessiva** que no corresponia a la realitat del seu temps, el règim polític d'Esparta, probablement per contraposició al sistema democràtic d'Atenes, que ell veia ple de vicis i de corrupció.

Agésilau, rei d'Esparta (444-358 aC)

Rei d'Esparta (398-358 aC), comandà un exèrcit de mercenaris ocupat en campanyes contra Pèrsia (396-395 aC). Posteriorment, reclamat per Esparta, lluità contra una coalició dels principals estats grecs a la batalla de Coronea (394 aC), on també participà Xenofont. Posteriorment, féu la guerra a Tebes, intentant mantenir la supremacia espartana. Finalment, amb un exèrcit de mercenaris, anà a Egipte, on morí.

5.5. La teoria política

Per les vicissituds històriques i polítiques que experimenten les diverses *pó·leis*, sorgí l'interès per la teoria política, és a dir, per les discussions teòriques, il·lustrades amb exemples històrics, que volien determinar les característiques de funcionament dels diversos règims polítics.

5.5.1. El *lógos tripolitikós* d'Heròdot

El primer debat polític apareix en un llarg fragment del tercer llibre de les *Històries d'Heròdot* (convencionalment denominat *lógos tripolitikós*, ambientat a la Pèrsia del 522-521 aC (és a dir, una dècada abans de la instauració de la democràcia a Atenes). Tres personatges de la cort persa, Otanes, Megàbizos i el rei Dàrius, discuteixen els pros i en contra de cada un dels tres principals règims polítics: la democràcia, l'oligarquia i la monarquia.

Otanes defensa la *isonomía* ("igualtat davant la llei"), identificada amb la democràcia, amb diverses raons: per l'aplicació del sorteig en l'elecció dels càrrecs, per la presa en comú de les decisions i per la rendició de comptes obligatòria per part dels responsables polítics. Al mateix temps criticava l'arrogància i l'enveja, pròpia dels règims amb governant únic.

"-Em sembla convenient que mai més un sol home no esdevingui el nostre monarca, ja que no és una cosa agradable ni bona. Prou sabeu ja fins on ha arribat l'arrogància de Cambises i heu experimentat fins on ha arribat l'arrogància del mag [successor de Cambises]. Així doncs, com podria ser la monarquia (*monarchía*) una opció que ens calgui plantejar, si dins seu es pot fer irresponsablement el que es vol? En efecte, fins i tot el millor de tots els homes, un cop aconseguit el poder suprem, modificaria els seus costums habituals. L'arrogància neix de l'èxit que hom té, i l'enveja s'instal·la en l'home des del mateix moment de néixer. Aquestes dues coses -arrogància i enveja- són causa de tota maldat: qualsevol, imbuït d'orgull o ple d'enveja pot arribar a fer un gran nombre d'arrogàncies, fins i tot un rei que hauria d'estar lliure d'enveges, ja que ho he tot. En canvi, es comportà de la manera contrària envers els seus conciutadans. Odia els millors dels seus conciutadans, que viuen al seu voltant, i es complau amb els més ciutadans més desagradables, quan calumniem els millors. No hi ha res que sigui més contradictori. Si algú l'admira amb mesura, s'enutja perquè no és prou servicial; en canvi, si algú es mostra servicial, s'enutja perquè ho considera adulació. Ara diré la cosa més greu: canvia les lleis tradicionals (*nómaia pátria*), violenta les dones i ordena morts sense judici previ. Per contra, en primer lloc, quan mana la multitud (*pléthos*), aquest ordenament polític rep la denominació més agradable de totes: *isonomía* ("igualtat davant la llei"). En segon lloc, no s'actua com en una monarquia: s'obtenen els càrrecs per sorteig; qui ha exercit un càrrec, n'ha de donar comptes; totes les decisions són preses de comú acord. Proposo, doncs, aquesta decisió: abolir la nostra monarquia (*monarchía*) i fer més àmplia la multitud (*pléthos*), ja que en la multitud hi ha tot."

Heròdot d'Halicarnàs, *Històries* 3, 82.

En canvi, Megabizos critica l'arrogància i ignorància del poble i, consegüentment, opta per lliurar el poder a un grup selecte de dirigents, tot defensant l'oligarquia. Finalment, Dàrius, futur rei de Pèrsia, s'inclina, naturalment, per la monarquia. Utilitzant un raonament sofístic, critica les opcions anteriors pel fet que tots dos (democràcia i oligarquia) provoquen conflictes interns, que el comportament just, bondados i respectuós del monarca fa desaparèixer:

"-Em sembla que tot allò que ha dit Megabizos a propòsit de la multitud ha estat dit correctament, però en canvi no és correcte l'argument sobre l'oligarquia. Existint només tres formes de govern i essent les millors d'aquestes conegudes amb el nom de govern del poble, oligarquia aristocràtica i monarquia, dic que aquesta darrera és molt millor. En efecte, res no és millor que un sol home si aquest és el millor. Valent-se d'una tal reputació, podria tutelar el poble impecablement, i es podrien guardar en secret les decisions contra els enemics. En l'oligarquia, en canvi, entre els molts que fan servir el seu valor (*areté*) en interès de tots, sovint sorgeixen fortes enemistats personals: cadascú vol ser el primer a fer prevaler les pròpies opinions, i arriben a esclatar grans enemistats entre els uns i els altres: de les enemistats es passa a les dissensions internes; de les dissensions internes als assassinats, i dels assassinats es torna a la monarquia. Així, amb això, s'ha demostrat que la monarquia és la millor opció. D'altra banda, quan mana el poble, és impossible que no aparegui la corrupció. I un cop ha aparegut la corrupció en la gestió dels afers

públics, entre els corruptes no sorgeixen enemistats, ans al contrari, se salden amistats ben sòlides. Els corruptes actuen conjuntament, i això passa això fins que no apareix algú del poble i acaba amb tots ells. Per aquestes coses, rep l'admiració del poble, i pel mateix fet de ser admirat, pot rebre el nom de monarca. I amb aquest argument, es demostra que la monarquia és la opció més potent. En fi, per simplificar-ho tot en una paraula: d'on ens ve la llibertat i qui ens l'ha donada? De la democràcia, de l'oligarquia o de la monarquia? Tinc aquesta opinió: com que ens allibera gràcies a un sol home, hem d'adoptar aquesta forma de govern, i no desfer-nos de les lleis tradicionals perquè son prou sòlides: no hi ha una opció millor."

Heròdot d'Halicarnàs, *Històries* 3, 84.

5.5.2. El govern del primer ciutadà de Tucídides

Els cercles democràtics tendiren a elaborar un apriorisme, típicament atenenc, segons el qual la democràcia havia estat una 'invenció' grega (i específicament 'atenenca'). A més, establirien una distinció irreal entre pobles lliures (Europa) i pobles esclaus per naturalesa, sotmesos a l'arbitri dels seus senyors (Àsia). Van desenvolupar així un cert prejudici de superioritat 'racial' heretat per les societats d'Occident.

Tucídides, que per pertinença familiar era lluny de l'exaltació incondicional de la democràcia, posà en boca de Pèricles el millor elogi de la *demokratía* atenenca, presentada com un **model meritocràtic que calia imitar**. Així, en el discurs que pronuncià Pèricles en honor dels morts del primer any de guerra (430 aC), l'estadista defensava l'ordenament polític atenenc perquè l'administració de la cosa pública es posava en mans de la majoria.

"El nostre Estat no té res a envejar a les lleis dels nostres veïns, perquè som més aviat un model que no pas uns imitadors dels altres. De nom, és una democràcia, perquè l'administració no està en mans de poques persones, sinó de la majoria. En els plets privats, la llei és igual per a tothom; pel que fa a la reputació personal, com que cadascú és valorat en funció d'algun criteri, la majoria no pren en consideració la classe social, sinó només el mèrit individual de cadascú [...]."

Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponnès* 2, 37, 1-2.

En el seu pensament, Tucídides conserva una **íntima adhesió a les virtuts aristocràtiques i a les pràctiques de la democràcia tradicional**. Exemplifica la necessitat de la moderació política i es mostra contrari a la desmesura i als excessos, que poden conduir a la irracionalitat i al fracàs. En qualsevol cas, no li impedié d'elogiar l'extraordinària singularitat de Pèricles, i de qualificar el seu lideratge de "**govern d'un sol home**".

"La causa era que Pèricles era poderós pel seu prestigi i intel·ligència i manifestament incorruptible, dominava la majoria del poble, tot respectant la llibertat, i la guiava més que no pas es deixava endur per ella. Per això, en no haver arribat al poder per mitjans deshonestos, mai no parlava per afalagar el poble, sinó que gaudia de tanta reputació que fins i tot s'hi podia oposar, parlant en contra de la seva opinió amb gran contundència. Així, quan veia que els atenesos exultaven de prepotència, amb els seus arguments els feia entrar de nou la por, i al contrari, si els veia espantats sense motiu, de nou els feia recobrar confiança. En fi, allò era una democràcia només de nom, però, de fet, era el govern (*arché*) d'un sol home."

Tucídides, *Història de la Guerra del Peloponnès* 2, 65, 8-9.

5.5.3. Crítiques a la *demokratía*

Després de la mort de Pèricles i coincidint amb les dificultats de la Guerra del Peloponnès (431-405 aC), s'assistí a la **contestació intel·lectual creixent de la *demokratía***. La desaparició del gran líder i l'emergència d'un seguit de dirigents polítics –sorgits al marge de les antigues famílies aristocràtiques– serviren per a posar en qüestió algunes de les iniciatives del règim democràtic, establertes per Pèricles i pels seus successors (com ara la participació política dels classes inferiors i la remuneració de les activitats públiques).

Aquesta contestació de la democràcia vingué d'autors que foren qualificats d'**oligarques**, és a dir, "partidaris del govern d'uns quants", per part dels seus enemics. Amb tot, aquesta contestació oligàrquica abraça posicions intel·lectuals i polítiques diverses i complexes que caldria matisar.

Els socràtics de tendències diverses (Xenofont, Plató) foren radicalment hostils al règim democràtic, tant per causa de les experiències personals (mort de Sòcrates) com per conseqüència del seu posicionament teòric. Formats sota l'ègida de Sòcrates, foren molt crítics amb el camí que havia pres la democràcia postpericlea, en la qual el *pléthos*, és a dir la massa popular, la plebàlia, la xusma, feia i desfeia segons els seus capricis. Així, des d'aquestes posicions, s'entenen les crítiques de Xenofont als demagogs –cal entendre com a tals els demòcrates radicals de la fi del segle v aC– que "consentien al poble fer allò que volia" (Xenofont, *Hel·lèniques* 1, 7, 12).

L'autor de l'*Ordenament polític dels atenesos*

Alguns autors consideren que l'autor de l'*Ordenament polític dels atenesos* podria ser Crítias, deixeble de Sòcrates i cap del govern oligàrquic imposat per Esparta el 404 aC.

Ordenament polític dels atenesos

A un oligarca atenenc, denominat convencionalment 'el vell oligarca' (potser el mateix Crítias), s'atribueix un petit opuscle de teoria política denominat ***Ordenament polític dels atenesos***, que algunes vegades ha estat atribuït erròniament a Xenofont i al mateix Aristòtil. Es tracta d'un pamflet anònim que descriu el funcionament de la democràcia atenenca. S'hi lamenta l'excessiva concentració del poder en mans de la massa popular d'Atenes i del Pireu que només cerquen gaudir de les dietes i remuneracions de l'Estat per participar en els diversos organismes públics.

Aquests autors defensaren **governos comandats per l'aristocràcia tradicional** i propugnaven un retorn a la pràctica democràtica anterior. Defensaven particularment la **limitació de la ciutadania i dels drets de participació política**, que deixés els no-propietaris al marge de la capacitat de decisió.

Una aplicació pràctica d'aquestes mesures –consistents en la restricció dels cens ciutadà per incloure només els propietaris– s'efectuà sota el govern oligàrquic dels trenta tirans, encapçalats pel socràtic Crítias (404-403 aC).

Aquestes posicions equipararen l'idealitzat règim de l'Atenes del passat amb l'ordenament polític de l'Esparta del present. Per això, alguns d'aquests autors són també qualificats de 'laconitzants' o 'filoespartans'. Consideraren que a les

dues ciutats la direcció i gestió dels afers públics s'havia de deixar en mans d'un cos electoral format pels homes adults propietaris –els combatents disposats a defensar la ciutat– que s'erigien com la seu autèntica de la sobirania popular.

Així sorgí l'anomenat "miratge espartà": una admiració pel règim polític d'Esparta equiparat a l'ordenament tradicional d'Atenes, pel fet que l'ordenament espartà no havia estat desvirtuat pels capricis de la plebana, ni havia estat corromput per obra dels demòcrates radicals i dels demagogs de la fi del segle v aC. La victòria d'Esparta era adduïda com una prova més de la bondat i excel·lència del seu règim polític.

Xenofont, Plató i l'orador Isòcrates, ja en ple segle IV aC, compartiren aquesta fascinació idealitzada per Esparta (més la del passat que la del seu present). Per exemple, Plató qualificà Esparta com la "democràcia perfecta", fet que no deixa de sorprendre, ja que tradicionalment s'ha tingut tendència a considerar Esparta el model de règim oligàrquic.

Xenofont inicià la lloança d'Esparta com a model d'ordenament polític. La ciutat i el seu règim polític, que ell coneixia prou bé gràcies a les seves experiències personals, apareix en algunes obres seves, indirectament (com a l'*Agésilau*) o directament (com en l'*Ordenament polític dels lacedemonis*).

L'Ordenament polític dels espartans de Xenofont

En aquesta obra de clara intenció didàctica, Xenofont mostra una gran admiració per les institucions, la societat i els costums d'Esparta, considerats obra de Licurg. La primera part analitza els costums d'Esparta i alguna de les seves institucions. La segona part està dedicada a l'exèrcit d'Esparta. El capítol final, sobre el qual s'ha discutit molt, pren en consideració la degeneració dels costums de la ciutat.

Diverses idees importants es comencen a difondre en el decurs de les primeres dècades del segle IV aC.

En primer lloc, s'imposa una certa **idea de la inestabilitat dels règims polítics i del caràcter cíclic de la història**.

Aquesta concepció, fruit de les vicissituds històriques del moment (instauració i caiguda dels règims polítics, successió en l'hegemonia territorial), apareix, per exemple, a l'inici de la *Ciropèdia* de Xenofont:

"Un dia reflexionàrem sobre quants governs democràtics (*demokratía*) han estat derrocats per aquells que volien ser governats amb un altre règim que no fos aquest, i quantes monarquies (*monarchía*) i quantes oligarquies (*oligarchía*) han estat foragitades pel poble, i quants que han pogut aconseguir fer-se amb el poder, o bé ràpidament l'han perdut del tot, o bé si aconsegueixen mantenir el poder durant un cert temps, per curt que sigui, han estat admirats per haver esdevingut homes savis i afortunats."

Xenofont, *Ciropèdia* 1, 1, 1.

També sorgeix interès pels règims de govern unipersonal, siguin monarquies o tiranies. En aquest sentit, hi ha un esforç no sempre reeixit per salvar la figura i el concepte del *tirà/monarca*.

L'evolució del significat del mot 'tirà' (*tyrannos*)

Inicialment, 'tirà' (*tyrannos*) era un mot neutre que indicava el rei, el monarca, el governant (únic) d'una determinada ciutat. Amb el pas del temps, els ambients aristocràtics (enemics tradicionals dels tirans, pel fet que el tirà era un aristòcrata que havia aconseguit diferenciar-se de la resta del grup) aconseguiren imposar un sentit pejoratiu al terme, de manera que *tyrannos* passà a ser sinònim de 'tirà' o 'dèspota'. Finalment, l'evolució semàntica portà el mot 'tirà' a ser sinònim d'oligàrquic' o 'aristocràtic'.

Xenofont centra en l'anàlisi de la figura del governant únic tres de les seves obres menors (el *Hieró*, l'*Agesilau* i la *Ciropèdia*). Així inaugura la **recuperació de la figura del monarca o del tirà**, rescatat de la crítica d'arrel aristocràtica. Xenofont albira la possibilitat que el monarca conservi i legítimi el seu poder, tot transformant un règim despòtic en una sobirania legítima, mitjançant la millora de les condicions de vida dels seus súbdits.

Aquesta via 'reformista', que veu sorgir la figura del 'bon rei', basa la legitimitat del monarca tant en la formació **adequada del governant únic** (així s'explica la *Ciropèdia* de Xenofont) com en l'**assessorament de la classe intel·lectual** (així s'entén la presència de Plató a la cort de Dionís el Jove, tirà de Siracusa). Aquesta concepció, implícita en algunes obres de Xenofont (la *Ciropèdia*), del primer Plató (*Lleis*, *Política*), i d'Isòcrates (*A Nicocles* del 373 aC), serà àmpliament desenvolupada en època hel·lenística.

En qualsevol cas, serà Aristòtil qui rebrà tota aquesta tradició política i qui teoritzarà per escrit sobre les característiques dels diversos règims polítics existents. La **Política** d'Aristòtil marcarà l'inici d'una nova línia de pensament, hereva de les concepcions teòriques i de les experiències del passat.

6. La força del *lógos*

Des d'època arcaica, els territoris que desenvoluparen i consolidaren els **primers sistemes estructurats de pensament**, se situen als dos extrems del món grec: **Jònia i l'Occident colonial**. Això té molt a veure amb el fet que aquests territoris, poblats amb gent de procedència diversa i relacionats amb altres cultures, són **societat 'noves'**, més obertes i més disposades a qüestionar els valors de la tradició i a reflexionar autònomament.

La revolta jònica condicionà negativament el desenvolupament del pensament jònic: molts pensadors es traslladaren a altres contrades, en particular Abdera i Atenes. El desplegament del programa polític i ideològic de Pèricles, amb la seva voluntat de fer d'Atenes "l'escola de Grècia", ajudà a convertir la ciutat en un **pol d'atracció de la intel·lectualitat grega**.

El desenvolupament de la sofística i l'activitat de Sòcrates –que tan aviat és considerat un més dels sofistes com se'l té per un adversari– s'explica bé per les condicions socials i polítiques d'una Atenes cada cop més participativa i en què nous sectors socials, de procedència diversa, s'uniren a les famílies aristocràtiques tradicionals en la direcció i gestió dels afers de l'Estat.

6.1. La continuïtat de l'escola jònica

En època clàssica, a Jònia es consolidà la línia de pensament que s'havia iniciat en època arcaica i que consistia fonamentalment a oposar el *lógos* (el coneixement basat en l'observació empírica i en el raonament lògic) al *mýthos* (l'explicació llegendària transmesa per la tradició religiosa).

L'interès de tots aquests pensadors jònics se centrà en la definició de les característiques de la naturalesa (*phýsis*) i en la identificació del principi fonamental de l'origen (*arché*) del món (*kósmos*), és a dir: **l'estudi de la física i de la cosmologia**.

A la tradició d'aquesta escola de pensament jònica pertany **Hecateu de Milet** (550-476 aC) que ha passat a la història com el **primer geògraf**.

Hecateu de Milet

Hecateu de Milet escriví les *Genealogies*, en què s'exposaven els esdeveniments mítics i històrics ordenats per generació, des de la creació del món fins a les vicissituds històriques de la seva Milet natal. És coneguda la seva valoració crítica dels mites, amb la famosa sentència: "Escric allò que em sembla que és veritat, ja que els relats dels grecs em semblen molts i ridículs" (Hecateu, *Genealogies*, Proemi). Fruit de les observacions fetes durant els seus viatges per Europa i Àsia són els dos llibres de la *Periégesis*.

L'escola de Milet

Al segle VI aC, aquesta escola havia brillat amb les figures de Tales de Milet, Anaximandre i Anaxímenes.

La vitalitat del pensament jònic queda garantida per l'activitat d'**Heràclit d'Efes** (535-475 aC *circa*).

Tot i la seva fama de ser un escriptor obscur, **Hèraclit** establí que **el canvi** era la principal característica de la naturalesa, opinió sintetitzada en la famosa sentència: *pánta réi* ("tot flueix", "tot passa", "tot corre"). Per a Heràclit, la naturalesa seguia una llei universal explicativa (*lógos*), identificada amb la **du- alitat entre el principi de l'oposició entre contraris**, que actua a nivell de superfície, i el **principi d'harmonia**, que funciona en la profunditat.

La ciutat d'Abdera, una colònia jònica situada a les costes de Tràcia, acollí una important escola de pensadors (filòsofs i retòrics) que, d'alguna manera, representa la continuïtat del pensament jònic.

Dels filòsofs de l'escola d'Abdera, destaquen **Leucip** (450-370 aC) i **Demòcrit** (460-370 aC). Centrats també en l'estudi de la física, posaren les bases de l'**atomisme mecanicista**, segons el qual la realitat estava formada per petites partícules, indivisibles, invisibles, que estaven sempre en moviment, denominades '**àtoms**'.

Una figura no menor de l'escola d'Abdera fou **Protàgoras d'Abdera** (485-411 aC), dedicat essencialment a l'**epistemologia** i a la **retòrica**. Traslladat a Atenes, fou un dels primers intel·lectuals a cobrar per fer classe. Atesos el seu prestigi i la seva relació amb Pèricles, participà en la redacció de les lleis de la nova colònia panhel·lènica de Túrios (443 aC). En aquestes lleis s'establí per primera vegada el caràcter públic i obligatori de l'educació, fet que és revelador dels **interessos pedagògics de Protàgoras**.

Pèricles i Protàgoras

Són famosos els llargs debats entre l'estadista i el filòsof. Ara bé, a la mort de Pèricles, començaren els problemes per Protàgoras, acusat d'ateisme, per la qual cosa abandonà Atenes.

6.2. El pitagorisme i el pensament de les colònies d'Occident

L'altra extremitat del món grec –l'**Occident colonial**– també fou una zona dinàmica i oberta a l'especulació teòrica. Hi destaca, per la influència que exercí posteriorment, **Pitàgoras de Samos**, figura que en alguns moments adquirí caires mítics o llegendaris.

Pitàgoras de Samos (580/572 – 500/490 aC)

Nascut a l'illa de Samos, molt propera a Milet, es formà sota la influència dels pensadors jònics i viatjà per diverses contrades del món antic (Egipte, Babilònia). Per causa de la tirania de Polícrates, s'exilià a Crotona, la poderosa colònia aquea del sud d'Itàlia, on s'establí de manera definitiva. En aquesta ciutat, formà escola d'entre els membres de les famílies aristocràtiques de la ciutat. Al final de la seva vida, hagué d'abandonar la puixant Crotona, vencedora de Síbaris (510 aC), per causa de l'oposició dels sectors populars (508 aC), i es refugià a la veïna colònia aquea de Metapont.

L'escola de Pitàgoras, establerta a Crotona, oberta als homes i a les dones, tenia unes normes de conducta relativament dures: practicaven el silenci, seguien una dieta vegetariana, no podien menjar faves, i prohibien l'ús de la violència contra els homes o els animals. La vida en comú es dedicava a l'ensenyament, a la lectura, a l'estudi, a l'exercici físic, als menjars col·lectius. Per aquests costums i atès el caràcter exclusiu ('esotèric') de l'ensenyament de Pitàgoras, els pitagoristes eren objecte de crítica dels sectors populars, que els veien com una secta forana, exclusivista i subversiva.

Crotona i Sibaris

Els conflictes entre aquestes dues colònies aquees provocaren el 510 aC l'atca de Crotona a Sibaris, que acabà amb la destrucció de Sibaris.

El camp dels estudis privilegiats per Pitàgoras foren les **matemàtiques**, l'**astronomia** i la **música** (teorema de Pitàgoras, teoria dels nombres, idea de l'harmonia de les esferes...). La **música i la veneració d'Apol·lo** –déu de la poesia i de la música– tenia un paper determinant en els cercles pitagòrics.

El **pitagorisme** defensava que l'ànima (*psyché*) era una emanació de la divinitat i creia en la reencarnació de les ànimes (metempsicosi).

Els pitagòrics creien que l'ànima –d'origen diví– era immortal. També adoptaren la teoria de la **transmigració de les ànimes**: l'ànima mutava de cos amb la mort i podia obtenir una condició més elevada a cada reencarnació. Aquest ascens de l'ànima es podia obtenir duent una vida de puresa, basada en el coneixement i en una sèrie de pràctiques i prohibicions.

A la mort de Pitàgoras, els seus seguidors s'estengueren per gairebé totes les *pó-lis* d'Occident: Agrigent (Empèdocles), Catània, i sobretot Crotona, Metapont i Tarent. Políticament, atès el seu origen social, els seguidors de Pitàgoras assumiren sovint una **posició favorable als règims aristocràtics o oligàrquics** i, en molts casos, formaren part de les seves classes dirigents.

El més conegut dels deixebles de Pitàgoras fou **Empèdocles d'Agrigent** (490-430 aC), important personatge polític actiu a la seva ciutat natal, Acragas-Agrigent, després de la instauració de la democràcia (470 aC).

Empèdocles imaginà que l'univers patia una lluita constant i cíclica entre forces integradores (*Éros*) i forces disgregadores (*neikós*, "discòrdia"). Recollí la teoria pitagòrica de la metempsicosi, descrivint les peregrinacions que efectuava el *dáimon*, identificat com l'ànima humana.

El **pitagorisme** marcà el començament d'una nova època en el sistema de pensament i en el sentiment religiós dels grecs, en introduir i divulgar el concepte d'ànima (*psyché*). Sovint també se li acosta l'orfisme, un corrent filosòfic i religiós, que s'inspira en el mite d'Orfeu.

Els òrfics creien que l'ànima era immortal i que vivia reclosa en el cos físic. El camí de l'alliberació de l'ànima era la reencarnació.

Els òrfics creien que era possible provocar la reaparició de l'antiga naturalesa titànica que hi havia en l'home i aconseguir així que l'ànima esdevingués immortal. Per assolir-ho, calia portar un tipus de vida moderada i plena de prohibicions (com menjar carn) i iniciar-se en uns rituals místics concrets.

Textos òrfics

Per primera vegada en el camp de la religió grega, els òrfics fixaren per escrit els principis de la seva doctrina. Entre els textos del pensament òrfic, hi destaquen els himnes i les anomenades 'làmines òrfiques', unes làmines de metall que contenien instruccions escrites per a la salvació de la seva ànima després de la mort:

"Tu trobaràs a la dreta de la llar d'Hades una font i, després un xiprer blanc. No t'acostis a aquesta font. Tu trobaràs una altra font, que raja aigua fresca del llac de Mnemòsine. Al davant hi haurà els guàrdies. Digues-los: «Sóc fill de la Terra i del Cel estelat, però sóc de llinatge celestial. Vosaltres també ho sabeu. Em moro de set. Doneu-me ràpidament l'aigua fresca que prové del llac de Mnemòsine ». I ells et deixaran beure de la font divina i tu regnaràs aleshores entre els altres herois."

Orphicorum fragmenta 32 A.

L'element més revolucionari que aportaren l'orfisme i el pitagorisme fou l'aplicació als homes d'un concepte fins aleshores reservat als déus: la immortalitat de l'ànima, ànima que provenia dels déus i que tornava a ells.

6.3. L'escola eleàtica

La colònia italiota d'Elea (Vèlia) veié desenvolupar una coneguda escola de pensament –l'escola eleàtica–, formada per **Parmènides i Zenó d'Elea**.

Aquests dos autors –**Parmènides i Zenó d'Elea**– s'interessaren per l'**epistemològia**, qüestionant la informació sensorial.

El **rebuig de la informació sensorial** s'unia a una **preferència per la reflexió filosòfica**, per mitjà de la qual era possible aconseguir el coneixement vertader. **Zenó d'Elea** utilitzà la **lògica** per revelar la paradoxa a què porten alguns raonaments si es fan arribar fins al final, i desenvolupà la **dialèctica**, un tipus de procediment de discussió basat en la interlocució i el contrast entre opinions alternatives.

Parmènides, a més, exposà algunes peculiars idees sobre la física en què negava l'existència del moviment i dels objectes reals, i d'aquesta manera va establir les **bases per al desenvolupament de l'idealisme platònic**.

El mite d'Orfeu

Segons el mite, Orfeu, fill d'Apol·lo i de la musa Calíope, havia heretat dels seus pares el do de la música i de la poesia. El seu talent féu que pogués baixar als Inferns i obtingués la salvació d'Eurídice, la seva muller, a condició de no girar-se per a veure-la mentre sortien dels inferns. Dissortadament, Orfeu no aconseguí mantenir el desig i, després de girar-se per a veure la seva dona, Eurídice tornà als inferns per sempre més.

Elea-Vèlia

Elea-Vèlia és una colònia de Focea (la metropoli de Massàlia i Empúries) fundada al vessant tirrènic de la península Itàlica.

6.4. *Phýsis* i *nómos*

L'ampliació d'horitzons de coneixement, motivat per l'increment dels contactes amb altres poblacions, féu evident que les lleis, els costums i els valors dels homes no eren els mateixos a tot arreu.

S'evidencià així una **contradicció** entre els principis explicatius de la naturalesa del cosmos (la *phýsis*) i les normes (lleis, costums, tradicions, valors) que regeixen la conducta de les persones i les relacions socials, normes que es coneixen amb el nom de *nómos*, "lei".

Així s'introduí una distinció entre *phýsis* i *nómos*. Mentre que la *phýsis* és una emanació de la naturalesa, el *nómos* és una creació humana: determinats conceptes (la justícia, la bellesa) no existeixen per naturalesa (*phýsis*), sinó només per tradició o acord (*nómos*). Depenen d'una convenció o acord entre els homes que pot canviar d'un lloc a un altre.

La distinció entre *phýsis* i *nómos* obria la porta al **relativisme moral** i al **qüestionament de les normes socials**.

En efecte, aquesta concepció podia portar a qüestionar totes les normes socials, pel fet que aquestes depenien d'un criteri subjectiu (la voluntat, conscient o inconscient, explícita o implícita, dels homes) i no pas d'una realitat objectiva. La seva acceptació es devia a la pressió social i a la força de la tradició, no pas a la bondat o efectivitat de la norma en si. A l'*Antígona* de Sòfocles, l'heroïna tràgica es debat entre l'acceptació del *nómos* (l'acatament de l'ordre de Creont, representant del poder civil, de no enterrar el seu germà) o el seguiment de la *phýsis* (l'amor 'natural' entre familiars que la porta a acomplir el deure 'sagrat' d'enterrar els morts).

Fou, però, **Antístenes** (444-365 aC), amic i deixeble de Sòcrates, considerat l'iniciador de l'escola cínica, qui millor remarcà l'oposició entre la naturalitat i la convenció de les lleis. La seva condició d'estranger (i, per tant, de no-ciudadà) marcà la seva opció ideològica, basada en el qüestionament dels valors comunitaris i de les convencions socials.

6.5. L'activitat dels sofistes

L'ampliació de les bases socials de la democràcia, i especialment dels seus cercles dirigits, provocaren la necessitat de recórrer a **professionals encarregats de la formació dels fills**, destinataris futurs del poder de la polis democràtica.

Els sofistes

Al *Protàgoras* de Plató es descriu elegantment una reunió de sofistes que congregaven un gran públic entorn seu.

ca: els **sofistes**. En general, per '**sofista**' s'entén l'intel·lectual professional que exercia l'ensenyament remunerat dels fills de l'elit d'Atenes, tant l'aristocràtica tradicional com els nous rics d'extracció humil.

La mort de Pèricles (430 aC) inicià l'època **daurada de la sofística**. Els sofistes –Protàgoras, Gòrgias– foren els responsables de la formació d'una segona generació de polítics democràtics, que entrà en escena en els dos darrers decennis del segle v aC.

Per norma general, els sofistes empraven la **retòrica** i la **dialèctica**, prenent com a punt de partida l'**ensenyament retòric de Protàgoras** i el **mètode dialèctic de Zenó d'Elea**.

Dos fets –la remuneració de l'activitat intel·lectual i el relativisme moral a què conduïa l'ús de la dialèctica (un fet podia ser considerat bo o dolent segons com es defensava, no atenent la seva essència)– valgueren a tots aquests pensadors les **crítiques dels sectors conservadors**, més vinculats als valors tradicionals de la *paidéia* aristocràtica. La idea que qualsevol tesi es podia defensar i la pràctica de la doble argumentació (*díssoi lógoi*) eren escandaloses per als defensors de l'*areté* aristocràtica.

A més, les vinculacions socials d'aquests sofistes amb alguns líders radicals de la facció democràtica –els anomenats 'demagogs'– contribuïren a fer dels sofistes el blanc preferit de les crítiques dels sectors aristocràtics i de les caricatures d'Aristòfan. Encara avui dia, el terme 'sofística' conserva una certa **concepció pejorativa d'arrel aristocràtica**.

6.6. Sòcrates i els cercles socràtics

La figura de **Sòcrates** (470-399 aC) sobresurt, amb nom propi, del conjunt de la intel·lectualitat atenenca de la fi del segle v aC. D'origen humil, participà activament en la vida d'Atenes i acomplí convenientment les seves obligacions com a soldat, lluitant en la primera fase de la Guerra del Peloponnès.

Els deixebles de Sòcrates tingueren tendència a contraposar la figura del mestre a la resta dels sofistes (el presentaren com un ferm detractor dels seus mètodes d'ensenyament i de les seves posicions intel·lectuals i morals). Altres fonts –com ara Aristòfan– pinten Sòcrates com un més dels sofistes, i sovint li adrecen les burles més àcides.

Díssoi lógoi

Amb el nom de *díssoi lógoi* ("doble argumentació") es coneixia el procediment emprat pels sofistes per provocar, mitjançant la dialèctica, que s'afrontés un tema des de dos punts de vista totalment oposats per tal de poder arribar a trobar la veritat que, segons els sofistes, tots tenim al nostre interior. Aquest mètode de conversa i argumentació és present en moltes de les obres escrites en aquesta època.

Sòcrates exposà oralment les seves idees i teories i, probablement, per pròpia decisió personal, no publicà cap escrit. Això **dificulta la identificació del pensament socràtic**, ja que és difícil distingir les idees originals de Sòcrates de les posicions dels seus deixebles (Plató, Xenofont): aquests darrers utilitzen la figura del mestre per vehicular les seves pròpies opinions personals.

A diferència dels sofistes, Sòcrates utilitzà un nou mètode de recerca (el '**mètode socràtic**'), basat en el **diàleg**, de manera que la investigació era fruit d'una interacció entre el mestre i els seus interlocutors.

Tots partien d'una teòrica situació d'igualtat, naturalment aparent, reflectida en la famosa sentència "només sé que no sé res". En la interlocució, amb freqüents dosis d'ironia ('ironia socràtica'), s'hi aplicava un mètode inductiu –**la maièutica**–, que portava a la formulació de preguntes que permetien descobrir les apories, les contradiccions, els prejudicis. Només així, descartant les hipòtesis no vàlides, s'arribava a desvelar el coneixement veritable.

L'altra gran aportació de Sòcrates fou la figura del **dáimon**, és a dir, l'esperit personal que actuava com la veu de la seva consciència.

Sòcrates reuní al seu voltant uns deixebles aristocràtics de tendències diverses (Crítias, Alcibiades), que sentien que la direcció de la política era la seva obligació i el seu deure natural. Des de l'esclat de la Guerra del Peloponnès (431 aC) i de la mort de Pèricles (429 aC), la intel·lectualitat aristocràtica d'Atenes experimentà una certa efervescència, en el marc d'una societat en guerra i sense un lideratge polític clar. Els exponents de les famílies tradicionals es refugiaren en cenacles privats –les *hetairies* socràtic, "societats"–, no alienes a l'ensenyament i la influència de Sòcrates. L'aristocràcia té un paper preponderant en l'explicació del fenomen socràtic com a esdeveniment cultural.

Aquests cercles aristocràtics, influïts per Sòcrates, estan, probablement, rere el *putsch* oligàrquic del 411 aC; per això, a partir d'aquesta data, **els cercles socràtics foren objectes d'una certa persecució per part de la facció democràtica més radical**: s'ordenà l'exili de Crítias (411 aC) i del mateix Alcibiades, considerat responsable de la derrota davant Esparta (406 aC). El 406 aC, com a membre de la *boulé* i *prità*, el mateix Sòcrates s'oposà a la condemna dels responsables de la victòria de les Arginuses. Això li valgué les antipaties de la facció democràtica més radical, que era al darrere de la condemna.

Ridiculització de Sòcrates

En diverses obres d'Aristòfanes, com ara *Els núvols*, Sòcrates, considerat un sofista més, és descrit com un pallasso que ensenya els seus estudiants com enganyar per a no pagar els deutes.

En termes generals, la posició que calia adoptar davant Esparta –vencedora virtual del conflicte– contribuï a distanciar encara més el cercle socràtic (probablement més partidari d'una entesa amb l'enemiga tradicional) i els demòcrates radicals (partidaris de la resistència fins al final). Per tant, no és estrany que, com a guia del nou règim oligàrquic imposat per Esparta, hi figurés un deixeble de Sòcrates, **Crítias**, el cap més visible de l'aristocràcia oligàrquica.

Combat de les Arginuses

Els comandants atenesos d'aquesta batalla, tot i ser guanyadors, foren acusats d'haver abandonat els naufrags.

Amb l'acció del 'traïdor' Alcibiades, al servei d'Esparta, i del 'tirà' Crítias, als ulls de l'opinió pública atenenca, anava quallant l'equació **socràtic = aristocràtic = oligàrquic = antidemocràtic = filoespartà**.

Amb la reintroducció de la democràcia a Atenes i la mort de Crítias (403 aC), els nous dirigents volgueren punir Sòcrates, a qui consideraven el **responsable de la formació intel·lectual dels principals enemics del règim democràtic**. Era una manera de passar comptes amb els aristòcrates de tendència oligàrquica, molts dels quals ja havien mort. La víctima propiciatòria que necessitava el nou règim democràtic per a la seva catarsi fou l'innocent Sòcrates.

Les acusacions dirigides contra el filòsof partien dels demòcrates radicals. En primer lloc, s'acusava Sòcrates d'**asebéia**, és a dir, d'impietat, pel fet de no creure en les divinitats tradicionals i d'introduir divinitats foranes (fruit de la importància que ell atribuïa al *daímon* personal). La segona acusació –la corrupció del jovent– incidia en la seva faceta com a educador i posava en relleu que, en realitat, el mestre, condemnat a morir bevent la cicuta, pagava les culpes dels seus alumnes (399 aC).

Tant **Xenofont** com **Plató** redactaren, en defensa del mestre, **apologies pòstumes de Sòcrates** que recollien els arguments amb què aquest es defensà. Mentre Plató en dóna un record molt idealitzat, Xenofont, en les seves obres dedicades a lloar la figura del mestre (*Records de Sòcrates*, *Apologia de Sòcrates* i *El banquet*), sabé oferir una visió de Sòcrates molt més humana i propera.

Xenofont defensa el seu mestre Sòcrates

"També a mi em resultà sorprenent el fet que alguns es deixin convèncer que Sòcrates corrompia la joventut: a banda del que ja he acabat de dir, en primer lloc, de tots els homes, ell era el que més dominava els plaers que proporciona el sexe i el menjar, i, a més a més, era el que més aguantava el fred, la calor i totes les dificultats; en fi, havia estat educat de tal manera que li bastava els mínims mitjans per viure amb la màxima comoditat. Com és possible, doncs, que una persona així hagi pogut transformar els uns en uns irreverents, els altres en uns delinqüents, golafres, incapaços de resistir al plaer i de suportar les penúries? Més aviat, els apartà de tots aquests vicis, fent-los desitjar la virtut (*areté*) i infonent-los l'esperança que, si prenién cura de si mateixos, esdevindrien unes belles persones de profit (*kaloús kagathoús*)."

Xenofont, *Records de Sòcrates* 1, 2, 1-3.

La intel·lectualitat atenenca de tradició aristocràtica quedà també commocionada pel **gran impacte de la condemna de Sòcrates**. A les tradicionals reticències d'aquest sector vers el règim democràtic i a la desfeta de la democràcia davant Esparta, s'hi sumà la dramàtica fi de filòsof. Per això, no fou estrany que els deixebles de Sòcrates –Plató i Xenofont– conservessin sempre **una actitud de recel –teòrica i pràctica– envers el règim democràtic**, considerat responsable últim de la mort del mestre.

6.7. La *paidéia* grega: model d'educació cívica

En època arcaica, l'educació havia estat un privilegi restringit a l'aristocràtica. El sistema educatiu aristocràtic es basava, principalment, en l'ensenyament de la gimnàstica, la música i la poesia èpica, disciplines que servien per aconseguir l'*areté* ("excel·lència"), que es traduïa en valor heroic i esperit cultivat, i l'ideal aristocràtic de la *kalokagathía* ("bellesa física i bondat moral").

En el segle v aC, la *paidéia* d'origen aristocràtic es convertí en el model educatiu propi de la polis i en un dels trets distintius de la grecitat.

El sistema educatiu grec, conegut amb el terme *paidéia*, es concebia com un procés continu que començava quan el nen era petit i que abraçava totes les dimensions de l'ésser humà. La *paidéia*, però, era quelcom més que un sistema o model educatiu: era la **síntesi del sistema de pensament grec**, ja que englobava formació física, literatura, música, tradició, religió i valors.

La **bona forma física** anava estretament lligada a una **sòlida formació intel·lectual**. En efecte, la formació literària i musical es completava amb l'educació física, disciplina essencial per a l'ensinistrament del ciutadà. Així, la bona forma física era una garantia de la seva resistència i del seu bon rendiment a la guerra, deure ineludible de tot ciutadà.

6.7.1. L'ampliació de l'educació

Les transformacions polítiques, econòmiques i socials que s'esdevingueren durant el segle v aC comportaren **canvis en el sistema educatiu grec**.

Els canvis en l'educació es registren especialment a Atenes i no afectà totes les *póleis* de la mateixa manera. A Esparta l'educació continuà regint-se també al segle v aC pel sistema de l'*agogé* (formació) tradicional, ensinistrament fonamentalment gimnàstic orientat a la formació de militars.

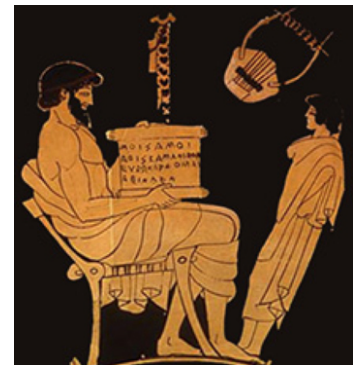
Gradualment, bona part dels ciutadans atenesos conqueriren també l'accés a l'educació, un privilegi que fins aleshores havia estat considerat gaudi exclusiu de l'aristocràcia, i n'assumiren els objectius (aconseguir l'*areté* i la *kalokagathía*).

Kalokagathía

La *kalokagathía*, és a dir, la consecució de la bellesa física i de la bondat moral, era l'ideal de conducta aristocràtica. Ser bell (*kalós*) i bo (*agathós*) era un mena de crit de guerra clarament aristocràtic.

Lectura recomanada

W. Jäger (1957). *Paideia: Los ideales de la Cultura Griega*. México: Fondo de Cultura Económica.

Kylix àtica de figures roges (480). Berlin. Antikes Museum. Professor de música i gramàtica ensenyant un alumne a llegir.

El ciutadà sentí la necessitat de formar els seus fills en l'ideal de la *paidéia*, senyal inequívoc de distinció social i de participació cívica.

L'educació no era obligatòria, però, per costum, s'acabà imposant aquesta pràctica. Atesa la inexistència d'un sistema educatiu públic, els ciutadans hagueren de recórrer a professors particulars perquè instruïssin els seus fills.

En època clàssica els nens vivien confiats al gineceu amb la mare i la mainadera. Cap als set anys, els pares deixaven de ser els responsables de l'educació del fill i delegaven aquesta funció en professors particulars.

Les disciplines que fins a mitjan segle v aC configuraven el sistema pedagògic grec eren la **gramàtica**, la **música** i la **gimnàstica**.

Plató posa en boca de Sòcrates una descripció del sistema educatiu grec

"Un cop que els nens han après a llegir i estan preparats per entendre tant els escrits com els discursos, els asseuen als bancs i els fan reconèixer els poemes dels grans poetes i els obliguen a aprendre'ls de memòria. En aquests poemes hi ha moltes advertències, moltes descripcions tant elogis com encomis dels homes venerables del passat, així que el nen vol imitar-los i tendeix a ser com ells. D'altra banda, els citaristes posen atenció, de la mateixa manera, en el seny i també procuren que els joves no actuïn de manera incorrecta. A més, un cop han après a tocar la cítara, els ensenyen els poemes dels grans poetes lírics, adaptant-los a la música de la cítara, i obliguen les ments dels seus deixebles a familiaritzar-se amb els ritmes i les harmonies, en esdevenir més mansos, més harmònics, més equilibrats, els resulta útil a l'hora de parlar i d'actuar. En efecte, tota la vida dels homes necessita d'harmonia i equilibri. Després d'això els envien al mestre de gimnàstica amb la intenció que, fent-se amb un cos més bonic, es posin a les ordres d'un bon pensament i no es vegin obligats a acovardir-se per la fragilitat del seu cos tant durant les guerres com en totes les altres accions. Ara bé, això només ho fan els poderosos, particularment, els més rics."

Plató, *Protàgoras* 325e-326c.

L'ensenyament de la **gramàtica** era a càrrec del *grammatikós*, amb qui els nens aprenien a llegir i a escriure i eren introduïts en l'obra dels grans poetes grecs, sobretot d'Homer, que sempre fou un referent sense parió pel que fa a models de conducta i valors del món grec.

El citarista els ensenyava a tocar un instrument, sobretot la cítara i l'*aulós* (una mena de flauta). També els instruïa en el cant i en l'obra dels grans poetes lírics. L'**aprenentatge musical** era molt important, atès que la música i la dansa eren un component essencial de les festivitats religioses.

L'entrenador físic o *paidótriba* era l'encarregat de la **instrucció física** dels joves. La gimnàstica es practicava a la palestra i a partir dels dotze anys passava a ser, per als joves, la disciplina fonamental de la seva educació.

Pedagog

El *paidagogós* ("el qui feia de guia al nen"), que sovint era un dels esclaus de la família, s'encarregava d'acompanyar el nen a casa dels professors i a la palestra i vetllar pels seus costums.

Kylix àtica de figures roges (480). Berlin. Antikes Museum. Per a l'ensenyament i les pràctiques d'escriptura s'empraven tauletes de fusta vernissades amb una capa de cera damunt les quals l'alumne escrivia amb una mena de punxó.

Amb la proliferació de la pràctica esportiva, el vell ideal homèric del valor, de l'emulació i de la gesta heroica deixava de ser patrimoni exclusiu de l'aristocràcia i es feia accessible a tots els ciutadans de la polis.

El **gimnàs** era un complex d'instal·lacions (patis de sorra, pistes per córrer, rings, banys, magatzems) on es duïen a terme **la formació física del jovent, l'exercitació atlètica i l'entrenament militar**.

El gimnàs es convertí en **l'espai privilegiat de la formació del jove** (efeb) ciutadà, i **centre social de la vida ciutadana**. Molts gimnasos es convertiren en l'escenari de l'ensenyament de filòsofs i oradors. Aviat aquest fet obligà a fer els edificis dels gimnasos cada vegada més grans i més complexes i a incloure sales especials per a l'ensenyament intel·lectual dels joves efebs i, sovint, també biblioteques. El gimnàs acabà esdevenint, juntament amb el teatre, un **element característic i definidor de la grecitat**.

Palestra (segles III-II aC). Olímpia (Èlida).

6.7.2. L'educació de les dones

L'educació fou, si més no fins a època hel·lenística, un **privilegi masculí**. Les dones, com els esclaus, mancats de drets polítics, tampoc no podien ser educats en el model de la *paidéia*, reservat en exclusiva als ciutadans.

Des del naixement, les dones passaven gran part de la seva vida a casa amb la mare i les esclaves i sortien, bàsicament, amb motiu de les festivitats religioses de la ciutat. Amb tot, la formació que rebien anava encarada fonamentalment a convertir-se en bones mares i mestresses de casa.

Gimnàs

La paraula *gimnàs* prové del mot grec *gymnós*, que vol dir 'nu', i del verb *gymnázēin*, 'exercitar-se físicament'. Era costum entre els grecs practicar esport despullats.

L'educació de la dona espartana

A Esparta, l'educació era obligatòria per a tots dos sexes. Era, però, una instrucció de tipus militar i dels set als divuit anys aprenien carrera, lluita, llançament de javelina i disc.

Algunes dones de famílies nobles o benestants sovint aprenien a llegir i a escriure en l'àmbit familiar, amb l'ajut de les seves mares i els seus familiars. Però l'accés a una educació superior seguia essent un privilegi reservat als homes.

"Qui ensenya una dona a llegir i escriure no fa ben fet, ja que dóna verí a una serp terrible."

Menandre, fr. 702 Koch.

Amb tot, hi ha excepcions: la poetessa Safo i les seves alumnes, o Aspàsia, la companya de Pèricles, coneguda per les seves virtuts oratòries i considerada en el seu temps un model de dona intel·ligent i amant de la saviesa. El cas d'Aspàsia fou realment excepcional tant pel fet de ser estrangera (era nadiua de Milet) com per ser la companya del 'primer ciutadà' d'Atenes (Pèricles).

Pèricles i Aspàsia

Pèricles hagué de suportar moltes crítiques tant pel fet d'estar amb una dona que no era filla de ciutadans atenesos com pel fet que ella fos una dona cultivada.

6.7.3. L'aportació dels sofistes

L'aparició dels sofistes marcà un canvi important i decisiu en l'educació. Els sofistes demanaven, a canvi dels seus ensenyaments, altíssims honoraris que només es podien permetre els ciutadans més benestants. Així, l'ensenyament dels sofistes esdevingué un nou **factor de diferenciació i distinció social**.

Amb aquesta nova educació, destinada a formar l'elit, els sofistes oferien una **formació especialitzada en noves disciplines alienes** al model educatiu tradicional: geometria, astronomia, medicina, retòrica, oratòria i filosofia. La filosofia i l'oratòria, enteses com a disciplines orientades a la formació de dirigents polítics, acabaren incloent-se en la *paidéia* ciutadana i restaren importància a altres ensenyaments tradicionals (música i recitació poètica).

Aquests canvis –i especialment la introducció de la filosofia, l'oratòria i la retòrica en l'ensenyament– provocaren la malfiança dels sectors tradicionals. Hom ja s'ha referit a l'estupor que causà la introducció de la dialèctica i del relativisme moral del pensament sofista. Als ulls dels sectors més tradicionals, aquests procediments educatius pervertien els valors tradicionals i podien ajudar a subvertir l'ordenament polític.

A més, amb l'**ensenyament de l'oratòria**, els joves podien obtenir el do de la paraula, que fins aleshores havia estat associat als ancians. L'argumentació d'un discurs i la defensa d'una determinada posició necessàriament ja no s'havien de basar en les experiències vitals, sinó que ara depenien de l'habilitat personal i del grau de domini de les tècniques retòriques i oratòries. Així, l'edat deixava de ser una font d'autoritat moral. La derrota d'Atenes a la Guerra del Peloponnès ajudà a debilitar el prestigi concedit tradicionalment a les generacions més velles pel simple fet de ser més grans.

La *paidéia* és un altre dels llegats de Grècia a la civilització occidental i és precisament en aquest sistema d'educació formal grega que es definí en el decurs del segle v aC on es sostenen les bases del sistema educatiu de la cultura occidental.

7. Atenes: història d'una ciutat

Les grans gestes d'aquest període –la derrota dels perses associada a les glorioses batalles de Marató, de les Termòpiles, de Salamina i de Platea– i els noms dels grans estadistes de l'Atenes democràtica (Clístenes, Temístocles, Pèricles) constitueixen referents de primer ordre per a la història d'Occident, en la seva **idealitzada visió del món grec**.

Aquesta darrera unitat, que clou l'estudi d'aquest període gloriós de la història de Grècia, aborda la **monumentalització d'Atenes democràtica**, impulsada per Pèricles. El programa de Pèricles canvià la fesomia de la ciutat davant els grecs, fins al punt de fer de la ciutat "l'escola de Grècia".

7.1. La reconstrucció d'Atenes

En època arcaica, en concret durant la tirania dels Pisistràtides, ja s'havia produït una primera monumentalització dels espais públics d'Atenes. Ara bé, les destruccions ocasionades pel saqueig dels perses (480 aC) havien deixat els indrets més representatius de la ciutat, i especialment, l'acròpolis, en un estat lamentable. Un dels seus principals edificis –el primer Partenó iniciat vers 490-480 aC– havia quedat inacabat i mig destruït.

Inicialment, d'acord amb les preocupacions defensives, Atenes –de la mà de Temístocles i, sobretot, de Cimó– se centrà en la **reconstrucció dels murs meridional i septentrional de l'Acròpolis**.

Tradicionalment, aquesta reconstrucció s'havia atribuït –probablement de manera errònia– a Temístocles. En realitat, sembla que fou obra de Cimó (468-456 aC *circa*). En l'obra, finançada amb el botí de la batalla de l'Eurimedont (469 aC), es reutilitzaren materials arquitectònics anteriors, que segons la tradició devien recordar als atenesos el saqueig dels perses.

El **jurament de Platea** (479 aC) condicionà el desenvolupament urbanístic i arquitectònic d'Atenes.

En efecte, al camp de Platea, abans de la batalla decisiva contra els perses (479 aC), els grecs havien jurat no reconstruir els temples i els santuaris destruïts pels invasors, per tal que servissin de memòria dels conflictes passats i

Lectura recomanada

C. M. Bowra (1974). *La Atenas de Pericles*. Madrid: Alianza Editorial.

Reutilització de material

En diversos sectors dels murs de l'Acròpolis encara avui dia es poden observar, reutilitzats en la construcció, elements arquitectònics (cornises, tríglifs, mètopes, arquitrans, blocs de columna) procedents dels temples destruïts pels perses (en concret del vell temple pisistràtida d'Atena Poliàs i del primer Partenó).

d'advertiment davant el perill que representaven els perses. Sembla que aquest jurament –si és que realment existí– fou respectat a Atenes fins a l'adveniment de Pèricles.

Fidels a l'esperit del jurament de Platea i conseqüents amb la seva política antipersa, Cimó i el partit aristocràtic construïren una sèrie de **monuments commemoratius de les victòries sobre els perses**. Així, s'expliquen la columna jònica, instal·lada al bell mig del camp de batalla de Marató, o el Tresor dels Atenesos a Delfos. Així mateix, amb les despulles de la batalla de Marató, s'erigí al bell mig de l'Acròpolis d'Atenes l'estàtua d'Atena Pròmacos ("la que lluita al davant") de Fídias (460-450 aC).

Monuments commemoratius

El camp de batalla de Marató fou honorat amb diversos monuments que assenyalaren la gesta, en particular el trofeu de Milcíades, i les tombes col·lectives dels soldats d'Atenes i de Platea. Amb les despulles de la batalla, i com a acció de regreïament, fou erigida una estàtua a l'Acròpolis d'Atenes i també els atenesos construïren el tresor d'Atenes de Delfos.

Delfos. Tresor dels atenesos (post 490 aC)

A Cimó, doncs, s'atribueixen aquests **primers treballs de reordenació de l'Acròpolis**. Tot i que és difícil de determinar l'abast de les actuacions de Cimó, sembla que l'entorn aristocràtic intervingué en la represa de les obres al **Partenó**, als **Propileus** i al **santuari d'Atenea Nike**.

El mateix Cimó sembla haver estat molt actiu a l'**àgora**, l'espai cívic i polític de l'Atenes democràtica. Embellí l'àgora amb la plantació de plàtans i la construcció d'una sèrie d'edificis d'ús públic ubicats al costat occidental: la **Tolos** (465 aC), la Stoà de les Hermes, la Stoà Poikíle, decorada amb murals dels pintors Micó i Polignot, i probablement, també el **temple d'Atena** i d'**Hefest** al pujol que domina l'àgora.

L'Atena Pròmacos de Fídias (460-450 aC)

Aquesta estàtua de bronze és la primera obra de Fídias instal·lada a l'Acròpolis. S'alçava sobre una gran base situada en una esplanada, immediatament rere l'entrada monumental. L'*Atena Pròmacos* s'alçava com un *anáthema*, és a dir, un gran exvot per la gran victòria de Marató.

La Tolos

Situada al costat del *buleuterion*, era l'edifici on els pritans menjaven col·lectivament.

El temple d'Atena i Hefest –l'Hefestèion– (460-420 aC) és un temple dòric perípter hexàstil de marbre pentèlic. Els dos frontons eren decorats amb l'entrada d'Hèrcules a l'Olimp (frontó oriental) i una centaumàquia (frontó occidental). Als frisos, hi havia representats els treballs d'Hèrcules i de Teseu, el mític rei d'Atenes.

També a Cimó s'atribueix el projecte de reconstrucció del Telestèrion del santuari d'Eleusis, que finalment dugué a terme l'arquitecte Ictini, per encàrrec directe del mateix Pèricles.

Per totes aquestes realitzacions, l'obra de Cimó es pot considerar un precedent de les grans realitzacions de Pèricles.

El mestre de l'Hefestèion

Al mateix arquitecte de l'Hephestèion –anomenat el mestre de l'Hefestèion– han estat atribuïts quatre temples construïts en aquesta època: el Posidónion del cap Súnion, l'Aréion d'Acarnes i el temple de Nèmesi de Ramunt.

7.2. El programa de Pèricles

La personalitat de Pèricles encarna sovint el període daurat de la història d'Atenes en particular i de la Grècia en general. Així, per a referir-se al segle v aC es fa servir l'expressió "el segle de Pèricles", figura que encarna el millor de l'Atenes democràtica.

Orígens familiars de Pèricles

Pèricles (495-429 aC), un alcmeònida per part de mare, era fill de Xantip que havia estat comandant de la flota atenenca a la batalla del Mícale (479 aC). La seva família estava enfrontada a la família de Cimó: Milcíades, el pare de Cimó, fou acusat de suborn per Xantip, el pare de Pèricles (489 aC). Al seu torn, Cimó venjà el seu pare, promovent l'ostracisme de Xantip (485 aC). Finalment, fou Pèricles qui aconseguí també acusar de corrupció Cimó (463 aC), fet que inaugurà una sèrie d'atacs contra el partit aristocràtic, que acabà amb l'ostracisme del mateix Cimó (461 aC).

L'entrada de Pèricles en la vida política d'Atenes es produí el 472 aC, quan patrocinà la primera representació d'*Els perses* d'Èsquil, obra que recordava la gran batalla naval de Salamina. A la fi dels anys seixanta, s'inicià el seu predomini polític, quan la facció democràtica aconseguí el poder i posà fi a la política de conciliació amb Esparta propugnada per Cimó i pel partit aristocràtic. Des d'aleshores, i fins a la seva mort (429 aC), durant quasi trenta anys, Pèricles exercí el lideratge quasi absolut d'Atenes.

Durant el govern de Pèricles, es reforçà el caràcter participatiu de la democràcia atenesa, que es veié acompanyat del desenvolupament d'un vast programa ideològic que intentava fer d'Atenes un model per a totes les altres póleis de Grècia, especialment les democràtiques.

En aquest programa ideològic de Pèricles, que buscava la supremàcia d'Atenes, es recuperà la ideologia del panhel·lenisme que havia caracteritzat el conflicte envers els perses i que exaltava la superioritat grega davant la barbàrie i els perses, enemic comú de tots els grecs.

La fundació de la colònia panhel·lènica de Túrios

Una mostra dels ideals panhel·lènics de Pèricles fou la **fundació de la colònia panhel·lènica de Túrios** (444/443 aC), oberta als ciutadans de totes les *póleis* gregues, ubicada a l'indret de l'antiga Síbaris (destruïda per Crotona el 509 aC), al sud d'Itàlia. En la fundació d'aquesta ciutat model, caracteritzada pel pla ortogonal atribuït a Hipòdam de Milet, amb legislació inspirada per Protàgoras, en què participaren alguns dels màxims intel·lectuals de la 'cort' de Pèricles, com ara el mateix Heròdot o Empèdocles.

En el desplegament d'aquest programa, que gaudí d'un ampli consens social, Pèricles s'envoltà d'un grup d'intel·lectuals (filòsofs, escriptors i artistes) que intentaren fer d'Atenes la **capital del món grec** i el **model a seguir** per a totes les altres ciutats. De la 'cort' de Pèricles en formaven part filòsofs com Anaxàgoras i Protàgoras; arquitectes com Ictini, Mnèsicles i Cal·lícrates, i pintors com Polignot. L'ànima d'aquest cenacle cultural fou **Fídias**, a qui s'encarregà el **projecte de remodelació general de l'Acròpolis**.

Pèricles pogué comptar amb una **àmplia disponibilitat de recursos econòmics**, procedents del tresor de la lliga de Delos, de les mines d'argent del Làurion i del botí de les diverses campanyes militars. Pèricles ordenà el trasllat del tresor de la lliga des de Delos a Atenes (454-453 aC) i decidí que una part del tresor fos lliurat a la deessa Atenes en forma de primícia. Aquests fons s'utilitzaren en la **reconstrucció de l'Acròpolis d'Atenes**, tot adduint com a excusa que l'indret havia estat víctima del saqueig dels perses.

Acusacions a Pèricles per l'ús del tresor de Delos

"Pèricles donà als atenesos el plaer estètic més gran, i per a la resta dels homes el major motiu d'admiració: la construcció d'edificis religiosos (*anathémata*). Això sol testimonia per a Grècia que la seva passada potència i el seu antic esplendor no eren una ficció. Principalment aquest fet (la construcció d'edificis religiosos), d'entre totes les iniciatives polítiques de Pèricles, fou per als enemics de Pèricles motiu de crítica i d'acusació en les assemblees del poble, tot cridant que el poble perdia la seva bona reputació i que se'l criticava perquè havia traslladat a Atenes des de Delos el tresor que pertany als grecs. La més decorosa de les excuses possibles, que se l'havien endut d'allà per por dels bàrbars i que custodiaven el tresor de tots en un lloc fortificat, també aquesta excusa Pèricles l'ha tirat per terra i el seu comportament mostra que Grècia està dominada per un despotisme execrable i està tiranitzada als ulls de tots, tot veient que, amb els tributs que per necessitat ha hagut de donar per preparar la guerra, nosaltres estem daurant Atenes i l'estem embellint amb estàtues i temples extremadament costosos, com si es tractes d'una dona vanitosa que es carrega de joies."

Plutarc de Queronea, *Vida de Pèricles* 12, 1-3.

El **programa constructiu de Pèricles**, que contradeïa el jurament de Platea, fou la cara cultural de l'imperialisme atenenc.

Les obres a l'Acròpolis s'iniciaren vers el 450 aC i ben aviat la ciutat se submergí en un clima d'activitat frenètica que durà un vintenni (450-430 aC).

Vista de l'Acropolis

L'Acropolis fou l'escenari privilegiat del programa de Pèricles, ja que, gràcies a la direcció de Fídias, havia d'adquirir un aspecte monumental amb la construcció del **temple d'Atena Pàrtenos (el Partenó)**, dels **Propileus** i d'**altres edificis menors**.

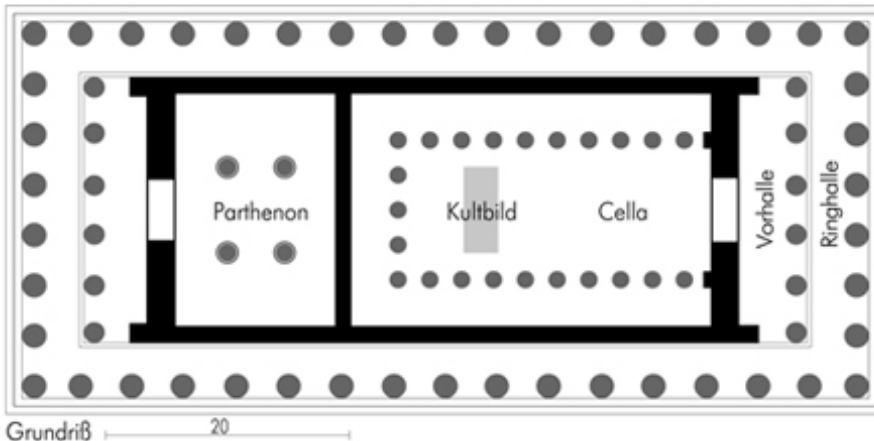
Una de les primeres empremtes que Pèricles deixà a l'Acropolis fou l'erecció de l'**estàtua d'Atena Lèmnia** (451-448 aC), obra de Fídias. L'estàtua fou sufragada pels clerucs atenesos instal·lats a l'illa de Lemnos (d'aquí el sobrenom de l'estàtua) i commisionada per Pèricles al seu escultor preferit.

7.2.1. El nou Partenó

El nucli del programa constructiu de Pèricles residia en la reconstrucció d'un edifici –el **Partenó**– que custodiés una nova estàtua de la deessa, l'Atena Pàrtenos, encomanda a Fídias (447-438 aC).

L'Atena Lèmnia de Fídias

Els autors antics (Plini el Vell, Llucià de Samòsata i Pausànias) concorden en lloar la bellesa de l'estàtua de Fídias, la millor de l'artista.

Vista i plànol del Partenó d'Atenes

La nova estàtua crisoelefantina d'**Atena Pàrtenos** de Fídias (447 aC), formada per una ànima de fusta coberta de plaques d'or (amb un pes de més de mil quilos) i d'ivori, era una obra colossal. Representava la deessa tutelar d'Atenes dempeus, abillada amb una llarga túnica i coberta amb l'ègida (el cap de la Medusa). Amb una mà sostenia un escut, on s'enrotllava una serp (identificada amb Erictoni), mentre que amb l'altra sostenia una Nike (Victòria).

Per allotjar aquesta colossal estàtua, es decidí l'acabament definitiu del Partenó, que devia estar mig destruït (es discuteix encara sobre el grau de reutilització dels materials preexistents). El projecte fou encarregat a **Ictini** i a **Cal·lícrates**, amb la supervisió de Fídias, que havia fet l'estàtua.

El temple d'Atena Pàrtenos –el Partenó (448-438 aC)– és un temple perípter dòric de 17 x 8 columnes. La concepció arquitectònica de l'interior vingué determinada per la necessitat d'allotjar-hi l'estàtua de Fídias: la sala interna,

Erictoni

Erictoni havia nascut del semen d'Hefest, que intentava posseir Atena. La deessa recollí el semen i el llançà per terra, i en nasqué Erictoni, que posteriorment esdevingué rei d'Atenes.

destinada a l'estàtua, respon en esquema en forma de pi invertida, en què les columnes es disposen entorn de la base de l'estàtua. En dimensions, podia competir amb els grans temples d'Àsia o de l'Occident colonial.

L'estructura del Partenó

Tot i que sovint és presentat com el model de temple canònic, el Partenó presenta moltes irregularitats i particularitats que l'allunyen dels cànons arquitectònics dòrics. La cel·la interior era relativament ampla, amb una àmplia nau central (condicionada per la presència de la base de l'estàtua) i dues naus laterals. A la part posterior, hi havia l'opistòdom, una sala quadrangular, no comunicada amb la cel·la, amb quatre esveltes columnes jòniques. Des del punt de vista tècnic, el Partenó incorpora moltes innovacions arquitectòniques (relatives a la disposició de les columnes i a una certa corba de les línies horitzontals) que el fan un edifici molt singular.

La **decoració escultòrica** dels frontons, mètopes i frisos del Partenó, obra dels tallers de Fídias, també mostra una gran càrrega ideològica.

Al frontó oriental, corresponent a l'entrada principal, hi havia representat el **naixement d'Atena**, mentre que al frontó occidental es presentaven els **orígens mítics d'Atenes**, és a dir, la disputa entre els déus Atena i Poseidó per la possessió de l'Àtica. Les **mètopes**, esculpides en alt relleu, representaven temes clàssics: una gigantomàquia (est), una amazonomàquia (oest), una centaumàquia (sud) i escenes de la Guerra de Troia (nord).

L'immens **fris dòric** (uns 130 metres, 443-438 aC) recorria la part superior externa de la cel·la. Representava la processó de les **Grans Panatenees**, que tenia lloc cada quatre anys en honor de la deessa.

L'inici de l'escena se situava a l'angle meridional de la cel·la, des d'on avançava en doble direcció fins a confluïr a la façana oriental, on hi havia l'escena més important: el lliurament del poble a la deessa Atena.

A la part inicial hi ha representades les escenes preparatòries de la processó. Seguidament, hi ha la processó dels cavallers, dels hiparcs i dels carros. Segueix una processó de personatges civils, músics i altres participants, que porten les safates amb els pastissos o que condueixen els animals destinats al sacrifici. A les seccions finals, hi ha les dones que assisteixen a la processó i que porten els objectes rituals (les gerres, les pàteres i els cremadors d'encens). A continuació hi ha deu personatges masculins identificats, tradicionalment, amb els deu herois epònims de les tribus de l'Àtica, que se situen abans d'una assemblea dels déus olímpics. Prop seu hi ha infants que porten altres objectes rituals i el poble que la ciutat destinava a la seva deessa.

Conceptes relacionats

Pel que fa a la festa de les Grans Panatenees, vegeu l'apartat 3.

7.2.2. Els Propileus de Mnèsicles

L'altre gran punt del programa de monumentalització de Pèricles fou la renovació de l'entrada principal de l'Acròpolis, els Propileus, situats a l'extrem occidental del pujol.

Els Propileus de Mnèsicles (437-432 aC) constaven d'un cos central flanquejat per dues ales situades a banda i banda de la rampa d'accés a l'Acròpolis. A la part esquerra, s'obria la Pinacoteca, una sala coberta, precedida d'un pòrtic, on es guardaven els *pínakes* ("taules" pintades). A la part dreta, s'obria un altre pòrtic, que amagava l'entrada del santuari d'Atena Niké (*Nikéion*).

Pèricles també impulsà altres construccions a l'Acròpolis: la reconstrucció del santuari d'Àrtemis Braurònia, que ocupava una àrea trapezoidal de l'extrem occidental; la construcció de la Calcoteca, edifici situat a l'extrem SE de l'Acròpolis, i d'un nou Odeó (Odeó de Pèricles), de gran capacitat, destinat a les representacions teatrals i situat al vessant meridional de l'Acròpolis.

7.3. Les últimes grans actuacions a l'Acròpolis

L'ambiciós programa de Pèricles era massa vast per dur-se a terme en l'espai d'una sola generació. Només dos edificis –el Partenó i els Propileus– estaven completament acabats abans de l'esclat de la Guerra del Peloponnès (431 aC).

Les últimes realitzacions a l'Acròpolis (el santuari d'Atena Niké i l'Erecteu) es deuen a l'entorn aristocràtic dels successors de Cimó.

El santuari d'Atenea Nike –el Nikéion–, ubicat en un petit pujol de l'extrem SW de l'acròpolis, fou objecte de l'atenció de l'entourage de Cimó, com a part del projecte de reestructuració general de l'entrada de l'Acròpolis.

Per iniciativa del nebot de Cimó, es votà l'arranjament del santuari d'Atenea Nike, amb la creació d'una entrada monumental, la construcció d'un nou temple i l'erecció d'un nou altar de marbre (449/448 aC). El projecte fou encarregat a Cal·lícrates, que ja havia assumit la reestructuració del Partenó, tot i que no se sap amb certesa si s'encarregà finalment la direcció de les obres: de fet, el temple, des del punt de vista estilístic, sembla relativament posterior (430-420 aC).

El Nikéion

Al Nikéion, envoltat per mur ciclòpic d'època micènica, es concentrava tota una sèrie de cultes apotropaics i tutelars, de naturalesa ctònica (Atenea Nike, Hècate Epipirgídia, les Càrites). Tot i que en època arcaica s'hi havia construït un petit temple, amb el respectiu altar, l'aspecte de la zona distava molt de la monumentalitat requerida.

L'arranjament del santuari hagué d'esperar la finalització dels Propileus de Mnèsicles (437 aC). Probablement, es no començà a construir fins després de l'esclat de la Guerra del Peloponnès (429 aC). Alguns autors sostenen que aquests retards es degueren a la pèrdua d'influència del grup de Cimó i al fet que l'interès de Pèricles es concentrà en altres edificis de l'Acròpolis.

Amb la remodelació del santuari, el bastió del Nikéion adquirí una forma vagament trapezoïdal, envoltat d'un mur de blocs de pedra calcària, coronat amb una sima de marbre. Sobre el mur, corria un parapet amb estàtues de la Victòria. En el punt d'unió entre l'ala meridional dels Propileus i el bastió es trobava l'escala que permetia l'accés directe des de la rampa dels Propileus fins a la terrassa superior del santuari, pavimentada amb lloses de marbre.

El nou temple d'Atenea Nike (430-420 aC), de dimensions molt reduïdes (8,17 x 5,40 m) és un tetràstil (quatre columnes a la façana) amfipròstil (amb façana anterior i posterior) d'estil jònic, sense opistòdom. La cel·la, més ampla que fonda, contenia el *xóanon* de la deessa, guerrera i ctònica.

L'entaulament presenta una rica decoració escultòrica d'estil jònic. Sobre un arcau de tres faixes corria el fris continu que representava una assemblea de les divinitats (costat est), un combat entre grecs (costat oest) i escenes de batalla entre grecs i perses (costat sud i nord). Als frontons, oriental i occidental, respectivament, hi havia una gigantomàquia i una amazonomàquia.

Al mateix Cal·lícrates s'encarregà, pel que sembla, la reconstrucció de l'edifici conegut actualment amb el nom d'Erecteu.

Al sector septentrional de l'Acròpolis, hi havia un conjunt d'estructures relacionades amb cultes molt singulars de llarga tradició: la tomba de Cècrop i d'Erecteu (reis mítics d'Atenes); la roca on s'amagava Erictoni (considerat una serp); el santuari on es venerava Pàndros, filla de Cècrop; l'olivera sagrada d'Atena; els senyals fets a la roca pel trident de Posidó (o de Zeus); la font que Posidó havia fet brollar; el santuari d'Hefest i altres. També allotjava l'antic *xóanon* d'Atena Poliàs.

Tota aquesta complexitat d'elements religiosos condicionava i dificultava notablement l'arranjament monumental de la zona. De fet, tot aquest indret, que no sembla haver interessat Pèricles, fou remodelat per l'entorn aristocràtic de Nícias, interessat a revitalitzar les velles tradicions ateneses i en particular tots els cultes i santuaris relacionats amb les llegendes fundacionals de la ciutat.

Precisament, la pau de Nícias (421 aC) féu possible la represa de les obres d'arranjament de l'àrea septentrional de l'Acròpolis, suspeses poc després. L'acabament dels treballs es degué efectuar vers 409-406 aC.

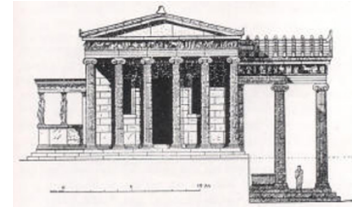
Erectéion

Amb aquest nom es coneixen diversos personatges que de vegades es confonen en un mateix. Per a uns autors, sembla haver estat una variant del nom Erictoni, nascut del contacte del semen d'Hefest amb la Terra. També era el nom d'un mític rei d'Atenes, venerat a l'Acròpolis. I finalment, també era un sobrenom que rebia Posidó (Posidó Erecteu).

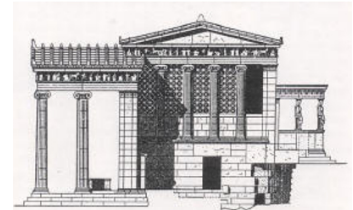

L'Erectéion, construït en plena Guerra del Peloponnès (421-405 aC), és una amalgama de construccions diverses reunides per a formar una única unitat arquitectònica. L'edifici, doncs, presenta moltes irregularitats arquitectòniques, degudes a la necessitat d'aplegar estructures culturals preexistents. El nucli central de l'edifici és un cos rectangular que es configura com un temple jònic hexàstil amb dos pòrtics laterals annexos. Aquest sembla l'espai destinat al *xóanon* d'Atena Poliàs (de fet, les fonts designen l'edifici com "el temple on es troba la vella estàtua de culte").

Un dels dos pòrtics laterals –**el pòrtic de les Cariàtides**– presenta la particularitat d'emprar estàtues femenines (dites precisament 'cariàtides') en lloc de columnes. El fris escultòric que rodejava el temple representava diverses escenes de la llegenda d'Erecteu, amb llores de relleus de pedra calcària negra procedent d'Eleusis, que, unit a la blancor del marbre de l'alçat, feia un gran efecte colorista.

L'Erectéion

L'Erectéion. Vista posterior

Vista de l'Erectéion

En qualsevol cas, vers la fi del segle v aC, l'Acropolis ja havia adquirit l'aspecte monumental que l'ha caracteritzat fins avui dia. Presidida per la majestuositat del Partenó, cànion de la bellesa grega, el pujol atenenc s'alça encara ara com a referent d'**una certa idea de Grècia**, fortament idealitzada, encarnada per la ciutat d'Atenes.

Resum

En aquest apartat, intítulat "El segle v aC. L'edat d'or de la Grècia clàssica", s'hi analitza l'evolució del món grec en el període més significatiu i determinant de la seva història.

Precisament, el primer apartat, "Els fets i els homes", està dedicat a l'estudi de les **vicissituds històriques de caràcter estrictament polític**. En aquest sentit, s'han abordat els principals punts: la instauració de la democràcia a Atenes, les Guerres Mèdiques, el període de pau conegut amb el nom de pentecontècia, la Guerra del Peloponnès i, finalment, el període d'hegemonia espartana. La batalla de Leuctra, que marca la decadència d'Esparta, suposa també el límit temporal inferior d'aquest capítol.

En el capítol segon, dedicat a l'estudi de la **societat i política**, es prenen en consideració els diversos components de la societat grega i les institucions polítiques, especialment de l'Atenes democràtica.

La **religió** és objecte d'interès en el tercer apartat que porta el títol de "L'experiència religiosa de la polis clàssica". Incorpora una aproximació a les formes de culte, a les festivitats religioses i a alguns cultes particulars (els cultes místics, el culte de Dionís i el culte d'Asclepi).

El quart capítol se centra en el **teatre**. Aborda l'origen de la tragèdia, la forma de representació i l'estructura i la temàtica de l'obra teatral. Tot seguit es fa menció dels principals autors tràgics –Èsquil, Sòfocles i Eurípides– i del principal autor còmic (Aristòfanes).

"Formes de la vida literària" és el títol del cinquè apartat que complementa l'anterior dedicat al teatre. Aquest apartat cinquè està dedicat al estudi de la resta de **manifestacions literàries**, en particular, la poesia, amb la figura de Píndar, i sobretot, la historiografia, amb l'anàlisi de les obres dels tres grans historiadors d'aquesta època: Heròdot, Tucídides i Xenofont. La secció final de l'apartat aborda una temàtica transversal: el desenvolupament de la teoria política grega.

Amb el títol de "La força del *lógos*" s'ha volgut batejar l'apartat sisè, en què s'aprofundeix en l'estudi dels **diversos corrents del pensament grec**. S'inicia remarcant la continuïtat de l'escola jònica i assenyalant la singularitat del pensament de les colònies d'Occident. Tot seguit se centra en l'activitat dels sofistes, de Sòcrates i del seu cercle de deixebles.

El final d'aquest apartat de pensament s'ha volgut dedicar a un tema molt important dins l'evolució històrica del món grec: l'educació, pel fet que la *paidéia* grega és una de les altres grans aportacions a la història d'Occident.

Finalment, el darrer capítol –denominat "Història d'una ciutat: Atenes"– il·lustra algunes de les **grans realitzacions artístiques de l'Atenes de Pèricles** i especialment el seu programa d'embelliment monumental de l'Acròpolis, dut a terme amb la construcció d'edificis com el Partenó.

Bibliografia

Bengtson, H. (2008). *Historia de Grecia. Desde los comienzos hasta la época imperial romana*. Madrid: Editorial Gredos.

Bowra, C. M. (1974): *La Atenas de Pericles*. Madrid: Alianza.

Burkert, W. (2007): *Religión griega*. Madrid: Abada Editores.

Lesky, A. (1976): *Historia de la literatura griega*. Madrid: Gredos.

Lesky, A. (2001). *La tragedia griega*. Barcelona: El Acantilado.

Mossé, C. (1987): *Historia de una democracia: Atenas*. Madrid: Akal.

Mosse, C. (1990): *La mujer en la Grecia Clásica*. Madrid: Ediciones Nerea.

Mosse, C. (2007): *Pericles, el inventor de la democracia*. Barcelona: Espasa-Calpe.

Knauss, B. (1979): *Polis. Individuo y Estado en la Grecia antigua*. Madrid: Aguilar.

Romilly, J. de (1997): *Los sofistas en la Atenas de Pericles*. Barcelona: Seix Barral.

Romilly, J. de (1997): *¿Por qué Grecia?*. Madrid: Debate.

Sinclair, R. K. (1999): *Democracia y participación en Atenas*. Madrid: Paidós.

